

Eyyübîler Dönemi'nde Vezaret Müessesesinin Güçlenmesi ve İbn Şükr'ün Yönetimi: Siyasi, İdari ve Sosyal Etkileri

The Strengthening of the Vizierate Institution and the Rule of Ibn Shukr in the Ayyubid Period: Political, Administrative and Social Effects

Mahmut Recep KELEŞ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep KELEŞ

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
<https://ror.org/01a0mk874>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ,
Türkiye

ORCID: [0000-0002-5955-226X](https://orcid.org/0000-0002-5955-226X)
e-mail: mrkeles@nku.edu.tr

Başvuru/Submitted: 20.07.2023
Kabul/Accepted: 28.11.2023

Atf: Keleş, Mahmut Recep, "Eyyübîler Dönemi'nde Vezaret Müessesesinin Güçlenmesi ve İbn Şükr'ün Yönetimi: Siyasi, İdari ve Sosyal Etkileri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 590-614.

Citation: Keleş, Mahmut Recep, "The Strengthening of the Vizierate Institution and the Rule of Ibn Shukr in the Ayyubid Period: Political, Administrative and Social Effects", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 590-614.

Lisans/License:

Öz- Eyyübî Devletinin kurucusu olan Selahaddin vezir tayin etmemiş ve onun yerine tecrübe ve ilim sahibi müşavirlerle devlet yönetimini yürütmüş ve divanlara etkin bir şekilde katılarak istişarelerde bulunmuştur. Selahaddin'den sonra gelen sultanlar Fâtımîler döneminde olduğu gibi vezaret müessesesini tekrar ayağa kaldırıp güçlendirmişlerdir. El-Melikü'l-Âdil döneminde vezirler Fâtımîler dönemindeki gibi olmasa da Abbasîler dönemi bürokrasisine benzeyen bir yapıya sahip olup mali işlerle meşgul olan ve beytülmalî yöneten görevlilerdi. El-Melikü'l-Âdil'in ağabeyi Selahaddin'in aksine vezir tayin etmesinin nedenleri arasında onların nüfuzundan yararlanmak ve rakiplerini ortadan kaldırmak bulunmaktaydı. İbn Şükr, Melik Adil'in iktidarını sağlamlaştırmak için Selahaddin Eyyübî dönemindeki eski bürokratları tasfiye etmiştir. Bu durum İbn Şükr'ün, Eyyübî devletindeki gücünü sürekli olarak artırmış ve bürokratları tasfiye ederek yönetimi kontrol altında tutmasına neden olmuştur. El-Melikü'l-Kâmil sultan olunca ortaya çıkan problemlerin çözümü noktasında daha önce tartışma yaşadığı İbn Şükr'ü vezir olarak tayin etmek zorunda kalmıştır. İbn Şükr'ün ikinci vezirlik dönemi birincisine göre daha etkili olmuş ve özellikle isyan eden ve mallarını kontrolsüz bir şekilde arttıran devlet adamlarının mallarını müsadere etmiştir. Ayrıca Haçlılarla iş birliği halinde olan Hristiyan tüccarlara karşı ağır vergiler getirmek suretiyle el-Melikü'l-Kâmil'in Dimyat'ın işgali ve sonrasında gelişen pek çok isyan dolayısıyla boşalan hazineyi tekrar doldurmak suretiyle başarılı bir maliye politikası ortaya koymuştur. Bu makalede, Selahaddin, el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil gibi Eyyübî dönemi hükümdarları tarafından vezirlik müessesesinin kullanılması ve vezirlerin rolüyle ilgili durumları anlatıldı. Makalede ayrıca İbn Şükr'ün gücünün artırılması, devletin kontrol altında tutulması, mezhepler arası mücadelelerin önlenmesi ve maliye politikası gibi konulara da değinildi. Genel olarak, makalede Eyyübî devletindeki hükümdarların yönetim stratejileri ve bürokratik yapılanmanın nasıl kullanıldığına odaklanıldı.

Anahtar Kelimeler- Eyyübîler, El-Melikü'l-Adil, El-Melikü'l-Kamil, İbn Şükr, Vezaret.

Abstract - Saladin, the founder of the Ayyubid State, did not appoint a vizier but instead managed the state administration through judges and other advisors, actively participating in consultations in the divans. The subsequent sultans, unlike the Fâtımîds period, revived and strengthened the vizierate institution. During the reign of Al-Malik al-Adil, the viziers had a structure resembling the Abbasid period bureaucracy, dealing with financial affairs and managing the treasury. This constant increase in Ibn Shukr's power within the Ayyubid state enabled him to control the administration by eliminating bureaucrats. Moreover, he intervened in inter-sectarian conflicts and was concerned about sectarian disputes posing a threat to the existence of the state. Ibn Shukr's effective power in the Ayyubid state led to conflicts with the heir apparent, Malik Kâmil, and his dismissal from his position. After Ibn Shukr, Malik Adil appointed Mikdam ibn Shukr as vizier, but finding him less successful than his predecessor, he also dismissed him and governed the state without a vizier, as in the time of Saladin. However, when Malik Kâmil became sultan and faced problems that required solutions, he had to appoint Ibn Shukr as vizier, whom he had previously argued with. Ibn Shukr's second tenure as vizier was more effective than the first, and he seized the properties of the state officials who rebelled and increased their wealth without control. Furthermore, he implemented a successful fiscal policy by imposing heavy taxes on Christian merchants collaborating with the Crusaders, thereby replenishing the depleted treasury due to the occupation of Damietta by Malik Kâmil and the subsequent uprisings. In this article, the utilization of the vizier institution by rulers of the Ayyubid period such as Salahaddin, Al-Malik al-Adil, and Malik al-Kâmil, and the situations regarding the roles of viziers were

described. Additionally, the duties and influences of viziers like Ibn Shukr and Mikdam ibn Shukr were emphasized. The article also touched upon topics such as the empowerment of Ibn Shukr, maintaining control over the state, preventing inter-sectarian conflicts, and fiscal policies. Overall, the article focuses on the governance strategies of the rulers in the Ayyubid state and how the bureaucratic structure was utilized.

Keywords– Ayyubids, Al-Malik al-Adil, Al-Malik al-Kamil, Ibn Shukr, Vizier.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Saladin, the renowned founder of the Ayyubid State, adopted a distinct approach to governance by eschewing the appointment of a vizier and instead managing the administration through the guidance of judges and other trusted advisors. This approach allowed Saladin to actively engage in consultations within the divans, effectively shaping the direction of the state. However, as subsequent sultans ascended to power, they saw the value in reviving and strengthening the vizierate institution, diverging from the practices of the preceding Fâtımîd period. Notably, during the reign of Al-Malik al-Adil, the viziers assumed a structure reminiscent of the Abbasid era's bureaucratic system, assuming responsibility for

financial affairs and the management of the treasury. One of the key figures to emerge during this period was Ibn Shukr, whose influence within the Ayyubid state grew steadily. This allowed him to assert control over the administration by eliminating bureaucratic obstacles that impeded effective governance. In addition to his administrative prowess, Ibn Shukr also intervened in inter-sectarian conflicts, recognizing the grave threat they posed to the state's stability and survival. His concern for maintaining religious harmony and resolving sectarian disputes demonstrated his dedication to the welfare of the Ayyubid State. However, as Ibn Shukr's power within the Ayyubid state continued to expand, conflicts arose between him and the heir apparent, Malik Kâmil. These disputes ultimately led to Ibn Shukr's dismissal from his position of influence. Following Ibn Shukr's departure, Malik Adil appointed Mikdam ibn Shukr as vizier. Despite this appointment, Mikdam ibn Shukr proved to be less successful than his predecessor, resulting in his subsequent dismissal. Consequently, Malik Adil chose to govern the state without a vizier, following the model established by Saladin himself. Nevertheless, as challenges and complexities mounted, Malik Kâmil assumed the throne and confronted pressing issues that necessitated immediate solutions. In light of the circumstances, Malik Kâmil found himself compelled to appoint Ibn Shukr as vizier, despite their prior disagreements and conflicts. Remarkably, Ibn Shukr's second tenure as vizier proved to be more effective than his initial appointment. Leveraging his newfound authority, Ibn Shukr took decisive actions to quell rebellious state officials, seizing their ill-gotten properties and curtailing their unchecked accumulation of wealth. Furthermore, he implemented a successful fiscal policy that involved imposing heavy taxes on Christian merchants who collaborated with the Crusaders. This strategic move revitalized the depleted treasury, which had suffered due to Malik Kamil's occupation of Damietta and the subsequent uprisings. The article under discussion delves into the utilization of the vizier institution by prominent rulers of the Ayyubid period, including Salahaddin, Al-Malik al-Adil, and Malik al-Kâmil. It examines the evolving roles and responsibilities of viziers during this era, shedding light on the influence and duties shouldered by individuals such as Ibn Shukr and Mikdam ibn Shukr. Additionally, the article explores Ibn Shukr's remarkable ascent to power and his ability to maintain control over the state apparatus. It also emphasizes his efforts in preventing inter-sectarian conflicts, a testament to his commitment to safeguarding the state's unity and coherence. Furthermore, the article highlights Ibn Shukr's implementation of successful fiscal policies, specifically through the imposition of heavy taxes on Christian merchants who engaged in collaboration with the Crusaders. This fiscal measure not only replenished the treasury, but also underscored Ibn Shukr's shrewdness and pragmatism in managing the state's finances. In essence, the article provides a comprehensive analysis of the governance strategies employed by Ayyubid rulers, shedding light on their utilization of the vizierate institution as a vital component of state administration. By delving into the historical context and examining the actions and policies of key figures like Ibn Shukr, the article offers valuable insights into the Ayyubid period's bureaucratic structure and the leadership's strategies for effective governance.

GİRİŞ

Selâhaddin dönemi bürokrasi tarihi açısından zengin olmasına karşın Zengî-Fâtîmî bürokratların gölgesinde bir yönetim tarzı ortaya çıkmıştır. Selâhaddin kendi döneminde vezir ünvanlı bir bürokrat tayin etmemiştir. Mamafih 1169-1172 yılları arasında Fâtîmî halifesinin tayin etmiş olduğu tefviz veziri¹ olarak bir meşruiyet ve resmiyet elde etmiştir. Tefviz-i mutlak ile vazife verildiğinden Fâtîmî halifesi vefat edene kadar gelen süreçte bu durumu bozacak herhangi bir faaliyette bulunmamıştır. Abbâsî halifelerinden de Tefviz-i mutlak ile vezirlik menşuru aldıktan sonra Suriye ve el-Cezire'de ittifakla sultan olmuştur. Selâhaddin sultan olduktan sonra bir vezir tayin etmeyi gerekli görmemiş, başta Kadı el-Fâzıl, Ziyâeddin el-Hakkârî gibi bürokratlar ile devlet yönetimini teşkil eden divanlardaki yönetimi bu bürokratlara tevcih etmiş ve kendisi de vakit buldukça divanlardaki toplantılara katılarak istişarelerde bulunmuştur. Selâhaddin, devletin devamlı seferlerden seferlere çıktığı bir dönemde sultan olduğundan devlet yönetiminde eski uygulamaları mezc eden bir tavrı benimsemiştir.²

El-Melikü'l-Âdil (1200-1218) dönemi, ağabeyi ve yeğenleriyle karşılaştırıldığında, Abbâsî dönemi bürokrasisine benzer bir yapıya sahiptir ve devletin yönetimindeki vezirler, bir anlamda Abbâsîler dönemiyle benzerlikler göstermektedir. Abbâsîler dönemindeki bürokrasi, dört halife ve Emevîler döneminin bir devamı niteliğindedir. Hz. Ömer döneminde fetihlerin artması ve devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte divan teşkilatı kuruldu. Ayrıca, topraktan alınan vergilerin toplanması ve hak sahiplerine dağıtılmasıyla ilgilenen bir devlet hazinesi olan beytülmal oluşturuldu. Emevîler ve Abbâsîler döneminde, zamanla karmaşık hale gelen sürekli işler nedeniyle, dört halife ve Emevîler döneminde olmayan bir üst düzey yetkili olan vezir ortaya çıktı. Vezir, daha önceki devletlerde var olan bir bürokrat olup, Abbâsîler tarafından bu görev ilk kez uygulandı. Abbâsîler döneminde vezir özellikle mali işlerle meşgul olan beytûlmali yöneten, bütçe gelir ve giderlerini hazırlayıp uygulayan bir görevliydi. Bunun için de vezir halifelerin aksine eğitilmiş ve tecrübeli kişilerden tayin edilmek zorundaydı.³ El-Melikü'l-Âdil, divanlarda daha önce kâtip olarak görev yapmış olan Hristiyan bürokrat İbn Nahnâl'ı kadrosuna dahil etti ve Müslüman olmasıyla birlikte onu vezir olarak atadı.⁴ Selâhaddin döneminde de Hristiyan kâtipler olup devlet kademelerinde ilerlemişlerdi. Fâtîmîler döneminde pek çok Hristiyan bürokrat vardı. Bunların pek çoğu Müslüman olmadan da Fâtîmî Devletinde önemli görevlere gelmişlerdi. Eyyübîler iktidarı ele geçirdiklerinde bu bürokratları azletmeyerek yerlerinde bırakmışlar ve onların yönetim tecrübelerinden istifade etmişlerdi.⁵ Selâhaddin'in Mısır veziri olmasıyla Fâtîmî bürokrasisinde görev yapan Hristiyanlar Müslüman olarak ihtida etmişlerdir. Buna örnek olarak Fâtîmîler döneminde Divanülceş⁶ başkanlığı yapan Ebû Said el-Hâtır ve oğlu İbn Memmâtî Müslüman olmuş ve vazifelerine devam etmiştir. Nitekim İbn Memmâtî, Selâhaddin Eyyübî, el-Melikü'z-Zâhir Gâzî ve el-Melikü'l-Azîz dönemlerinde çeşitli divanlarda önemli vazifelerde bulunmuştur.⁷

Selahaddin-i Eyyübî, askeri ve bürokratik mücadelelerle dolu bir dönem yaşadı. III. Haçlı Seferi'nde elde ettiği başarıyla Haçlıları durdurarak bölgede huzur sağladı. Ancak Selahaddin, geniş bir coğrafyada kurduğu devlette istediği idari düzenlemeleri gerçekleştiremedi ve hayatı boyunca bu başarıyı elde edemedi. Ölümüyle birlikte on yıl süren taht mücadeleleri başladı. Bu durum, devletin 10 yıllık bir fetret dönemine girdiğini göstermektedir. Bu evrede tahta geçen el-Melikü'l-Efdal, el-Melikü'l-Azîz ve el-Melikü'z-Zâhir'in birbirleriyle olan mücadeleleri devletin istikrara kavuşmasını engellemiştir. El-Melikü'l-Azîz'in ölümüyle küçük yaşta Mısır tahtına geçen el-Melikü'l-Mansur devlet içerisindeki bölünmeyi arttırmıştır. Devletin emirlerinin bir kısmı el-Melikü'l-Âdil'i, bir kısmı da el-Melikü'l-Efdal'i desteklemişti.⁸ Bu durum el-Melikü'l-Âdil'in Mısır'a gelip yerleşmesine ve sonrasında

¹ Bkz. Tefviz maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. XL, s. 310-311.

² Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyübî ve Devri* (İstanbul: İSAR, 2000), 247; Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* (2012): 136.

³ Hamdi Alaslan, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, S.4, (1995): 1-23

⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, haz. Rıdvan Seyyid, Wiesbaden 1993, IX/15.

⁵ Kasım Ertaş, "Fâtîmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, S. 17 (Ağustos 2017): 65.

⁶ Bkz. Divan maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. IX, 386-387.

⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, I/231-232.

⁸ Önder Kaya, "Bir Eyyübî Melikin Portresi: Melik Efdal Nureddin Ali b. Selahaddin Eyyübî", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI, 21(2006):144-145.

yönetimi Selâhaddin'in çocuklarından almasına sebebiyet vermiştir. Fetret devrinde Selâhaddin'in çocukları kaybetmiş, el-Melikü'l-Âdil ve çocukları iktidarı kazanmıştır.⁹

Bu dönemde emirler, naibler, valiler ve bürokratlar ön planda yer almışlardır. Ancak Selahaddin'in yönetim anlayışı, devletin hanedan üyeleri arasında paylaşımına dayanması ve bürokrasinin hakimiyetine izin vermemesi esasına dayanmaktaydı. Ne yazık ki, Selahaddin'in ölümüyle birlikte, istemediği müesseselerden biri olan vezaret müessesesi yeniden canlanmıştır. Selâhaddin Eyyübî'nin ilk iktidar tecrübesi son Fâtîmî halifesi Âdîd lidînillâh'ın (1160-1171) veziri olarak görev almasıydı. Fâtîmîler dönemi vezirlerin ne kadar önemli yetkilere haiz olduğunu bilen Selâhaddin kendisinden sonra resmi olarak herhangi bir vezir tayin etmemiştir.¹⁰ Fakat Fâtîmîler döneminin tecrübeli devlet adamlarından Kadı el-Fâzıl'ı müşaviri ve divanülînşa reisi olarak ataması dolayısıyla Kadı el-Fâzıl resmen olmasa da fiilen bir vezir olarak "tenfîzî vezir" hükmünde devlette etkin konumda olmuştur. Selâhaddin'in uzun seferlere çıkması, Haçlılarla savaşlar ve uzun süren muhasara ve müdafaalar sultanın bir yardımcısı olmasını gerektirmiş ve bu yüzden de Kadı el-Fâzıl bu görevi idari meseleler bağlamında deruhte ederek başarılı olmuştur. Kadı el-Fâzıl'ın bu konumu başta Selâhaddin olmak üzere Eyyübîler nezdinde rahatsız edici olmamış olup o daha çok idari meselelerde ön planda olmuştur.¹¹ Selahaddin'in çocukları, babalarının hayatta olduğu süre boyunca hakimiyetleri altındaki bölgelerde vezir unvanlı devlet görevlileri atamışlardır. Bu durum özellikle Selahaddin'in çocuklarının iyi eğitim almalarına rağmen idari ve siyasi deneyimden yoksun olmaları nedeniyle vezir atamasını gerektirmiştir. Ancak, Fâtîmîler döneminde olduğu gibi askeri vezirler değil, medrese mezunlarından, fıkıh, edebiyat, dil gibi alanlarda bilgili ve teknokrat nitelikli vezirler atanmıştır.¹²

El-Melikü'l-Azîz'in Kadı el-Fâzıl'ı vezir tayin etmesinin nedenleri onun nüfuzundan yararlanmak ve Mısır'da Efdal'i destekleyenleri ortadan kaldırmaktır. Kadı el-Fâzıl, El-Melikü'l-Azîz döneminde Selâhaddin dönemindeki kadar etkin olamamış ve bir anlamda El-Melikü'l-Azîz babasının vezirleri güçlendirmeme düsturunu yerine getirmiştir.¹³ Selâhaddin'in veliahdı ve Eyyübî devletinin ikinci sultanı el-Melikü'l-Efdal'in veziri ise Arap dili ve belagat alimi Ziyâeddin İbnü'l-Esîr olup o da seyfiyeden tayin edilmemiştir. Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, Fâtîmîler dönemi vezirleri gibi bir konumda değildi. O Abbâsiler dönemi vezirleri gibi gücünü ve yetkisini kullanmaktaydı.¹⁴ El-Melikü'l-Âdil, sultan olmadan önce ve sultan olduktan sonra da vezirler atamıştır. Selahaddin gibi bir endişesi olmadığı ve Fâtîmîler dönemindeki deneyimlerini göz önünde bulundurduğu için, vezir atamalarında teknokratik bir yaklaşım benimsemiş ve emirlerinden birini vezir olarak atamamıştır. Atadığı vezirlerin nitelikleri açıkça ortadadır. Örneğin, İbnü'n-Nahhâl, Feleküddin el-Masîrî ve İbn Şükr gibi vezirler, en üst düzeyde bilgi ve idari deneyime sahip kişilerdi. El-Melikü'l-Âdil'in ilk veziri olan İbn Nahhâl, Hristiyan olarak hizmet etmiş ve daha sonra Müslüman olmuştur. Ancak vezirlik süresi kısa olmuş ve vefat etmiştir. İbn Nahhâl'ın vefatından sonra İbn Şükr vezir olarak atandı.¹⁵ El-Melikü'l-Âdil, toplamda üç vezirle çalışmış bir hükümdardır. Son veziri ise İbn Şükr'ün üvey babası olan Mikdâm b. Şükr'dür. El-Melikü'l-Âdil'in, vezir olarak Safiyüddin b. Şükr'ü seçmesinin nedenlerinden biri, Mısır'da yaygın olan Mâlikî mezhebinin bir temsilcisi ve fakihi olmasıdır. Bu mezhep, fıkhi meselelerde çeşitli imkanlar sunarak vergi sisteminin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. El-Melikü'l-Âdil, yeni vergi kalemleri oluşturarak ve masrafları daha da azaltarak beytülmalde oluşan açıkları kapatma amacı gütmüştür. Böylece vergi gelirleri artırılırken, harcamaların da kontrol altına alınması hedeflenmiştir.¹⁶

⁹ A. Oflaz, "Eyyübîlerde Sultan Salâhaddin Sonrası İktidar Mücadeleleri", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, s.4, (2015): 124.

¹⁰ Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28, (2012), 136.

¹¹ H. Rabie, *The Financial System of Egypt*, London, Oxford University Press, 1972, 138.

¹² Bkz; Mahmut Recep Keleş, "Başarılı Bir Âlim Başarısız Bir Devlet Adamı Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in El-Melikü'l-Efdal'in Siyasî Kariyerine Etkisi", *İslami Araştırmalar* 32, S.2 (2021): 427 – 454; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, (Ankara TTK, 2013), 252.

¹³ İbn Tagribirdî, en-Nücümü'z-Zâhire, VI/120.

¹⁴ El-Yafii, *Mir'atü'l-Cenân*, IV/ 97; Zehebî, *Kitâbü'l-İber*, V/156.

¹⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IX/15

¹⁶ Gary Leiser, "The Life and Times of the Ayyubid Vizier al-Şâhib Ibn Shukr," *Der Islam*, 97 (2020): 97.

1. Safiyyüddin b. Şükr'ün Ortaya Çıkmasında Siyasî, Sosyal ve Kültürel Etkiler

Safiyyüddin ve ailesi, Nil Nehri'nin önemli bir konumunda yaşıyordu. Bu bölgedeki aile, çevrede bulunan kültürel, idari ve eğitim merkezlerine yakınlığından dolayı avantajlı bir konumdaydı. Ayrıca ailenin nüfuz sahibi olması ve siyasetle ilgilenmesi, kültürel ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerde yaşamaya öncelik vermesine neden oluyordu. Fıkıh öğrenmek ve devlet kademesinde müderris, kadı, naip gibi görevlerde bulunmak, en saygın meslekler arasındaydı. Bu mesleği icra etmek için, bölgede etkili olan fıkhi mezhepler arasından uygun olanını seçip fıkıh eğitimi almak gerekiyordu. Bu nedenle varlıklı ve soylu aileler, çocuklarının fıkıh öğrenmesi ve icazet verme yetkisine sahip alimlerden ders alması için teşvik ediyorlardı. Medrese gibi eğitim kurumları bu amaçla önemli bir rol oynuyordu.¹⁷

İbn Şükr'ün ailesinin yaşadığı yer, Nil'in doğu kolunun Mansura ve Dimyat arasında bulunan Damira kasabasıydı. Burada yaşayanlar, ekonomik getirisi yüksek olan keten imalatı, ticareti ve ziraatıyla uğraşıyorlardı. Mısır'daki ana üretim buğdaydı, ancak bölgede pamuk, şeker kamışı ve keten de üretilmekteydi. Ayrıca dokumacılığın da önemli bir konuma sahip olan bölgede, ipek, keten, pamuk ve yünlü kumaşların kalitesiyle öne çıkılıyordu. Halkın kullandığı kumaşların yanı sıra sultanların hediyelik olarak istediği kumaşlar da bu bölgede dokunuyordu. Keten işiyle uğraşan aile, bu sebeple zengin ve önde gelen tanınmış bir aile konumundaydı.¹⁸ Geniza belgelerinde de İbn Şükr'ün ailesinin yaşadığı bölgeler ile ilgili kayıtlar bulunması bu bölgenin iktisadi olarak gelişmesine önemli bir örnek teşkil etmektedir.¹⁹ İbn Şükr'ün ailesi Şeybeoğulları'ndan gelmektedir ve bu nedenle Kâbe anahtarlarının hizmetinden sorumlu bir ailenin üyesi olarak Mısır'da belirli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür.²⁰

İbn Şükr eğitimini Ebu Tahir b. Avf gibi Maliki mezhebine mensup önemli alimlerinden almıştır. Mansur el-Cerrah, İbn Memmâtî, İbn Mücâvir gibi alimlerden eğitim almış bu kişiler Eyyûbîler döneminde önemli görevlere getirilmişlerdir. İbn Berrî, Mısır'da Eyyûbî hanedan mensuplarına Nahiv ve edebiyat dersleri vermektedir.²¹ İbn Şükr'ün rihle-i tedrisinde bulunduğu İbn Berrî aynı zamanda Eyyûbî divan-ı inşasında görev almıştır. Devlette yazılan her belge onun kontrolünden geçmekte ve satır satır okuyup onayladıktan sonra meliklere verilmektedir. İbn Berrî'den önce bu görevi üstlenen kişi Arap dili alimi İbn Bâbeşâz'dır. O, Fâtımî halifesi Mustansır Billah zamanında katiplik görevine getirilmiş ve bu vazifesini uzun süre devam ettirmiştir. İbn Berrî de kâtip olarak görev yapmakta ve İbn Hallikan'ın ifadesiyle İbn Berri ile İbn Bâbeşâz aynı vazifeyi deruhte etmekteydi. Bu durum Fâtımîler sonrası Eyyûbîlerin özellikle divanlarda bu vazifeye uygun kişilerin tayin edildiğine işaret etmektedir.²² İbn Şükr, Silefî ve İbn Berrî gibi alimlerden ders almıştır. Nitekim Silefî Fâtımîler'in sünnî vezirlerinden Adil b. Sellâr tarafından İskenderiye'de Medresetü's-Silefiyye isminde bir medrese inşa ettirmiştir. Buraya aynı zamanda Medresetü'l-Adiliyye'de denmektedir. Mezkûr medrese her iki isimle de anılır olmuştur. Silefî burada vermiş olduğu dersler dolayısıyla İslam dünyasının en batısından en doğusuna gelen öğrencileri eğitmiş ve icazet vermiştir. Silefî'nin derslerine Selâhaddin, el-Melikü'l-Azîz, Kadı Fazıl, el-Melikü'l-Mansûr gibi Eyyûbî hanedan azaları katılmıştır.²³ Öğrencileri arasında İbn Ebû Yââ,

¹⁷ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 278.

¹⁸ Gary Leiser, 91.

¹⁹ Goitein, Shelomo D. (1967–1988), *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California Press. C. III, 285; IV/ 43.

²⁰ Bkz. Benî Şeybe; Adem Apak, “Şeybe” *DİA*, C. XXXIX İstanbul 2010, 47-48.

²¹ İbn Tağrîberdî, en-Nücumü'z-zâhire, VIII, 33; Selahaddin Eyyûbinin onun derslerine katıldığı bilinmektedir. Selahaddin Eyyûbî'nin yanısıra onun çocukları melik Aziz ve diğer hanedan azaları ondan ders aldılar. Bkz. Safedî, *el-Vâfi*, XVII/80-84.

²² Yâkût, Mu'cemü'l-üdebâ', XII/56-57; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, C. IV/273.

²³ Selahaddin Eyyûbî ve ondan sonra devleti yöneten Melik Adil, kendi ve çocuklarının eğitimlerini sağlamak için medreselere gönderip icazet almalarını ve nitelikli bir eğitim görmelerini temin etmişlerdir. Özellikle şehzadelerin yetişmesinde medreselerin rolü önemli olmuştur. Eyyûbî hanedan mensupları, özellikle Sünnî medreselere giderek ders almayı öncelikli bir konu olarak benimsemişlerdir. Ayrıca, diğer güçlü ailelerden gelen zenginler, emirler ve iktisadi güce sahip olan çocuklarını aynı medreselere göndermişlerdir. Bu durum, hanedan üyeleriyle Mısır'ın seçkin kesimi arasında tanışma, ilişki kurma ve bağlantı sağlama fırsatı yaratmıştır. İktidarı ele geçirdiklerinde ise, yönetici pozisyonlarına atadıkları arkadaşlarıyla önemli kurumlarda bir araya gelmişlerdir. Fıkıh ve nahiv bilgini Es-Silefî'nin öğrencileri arasında Sultan Selahaddin'in çocukları ve yeğenleri bulunmaktadır. Aynı şekilde, Eyyûbî döneminin önemli devlet adamı olan Kadı el-Fadıl'ın hanedan üyeleri başta olmak üzere birçok kişiye eğitim verdiği ve yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Yahya b. Mansur el-Cerrah, Hamza el-Mahzumi, İbn Memmati, Ebu Tahir b. Avf gibi alim ve siyasetçiler de Eyyûbî hanedan üyeleriyle aynı ders çevresinde yer alan önemli kişilerdir. Bu kişiler, icazet aldıktan sonra ders vermeye devam etmiş ve eğitim-öğretim faaliyetlerinde yer almış, aynı zamanda

İbn Zafer, İbn Sadûn, İbn Haşrî el-Meyyâsinî, İbnü'l-Mufaddal, Ebubekir el-Herevî, Necmeddin-i Kübrâ, el-İskenderânî ve el-İdrisî gibi bilinen alimler katılmıştır. İbn Şükr'ün böyle bir ilmi ortamda yetişmiş olması onun gelecekte devletin önemli yerlerinde yer almasını sağlayan en önemli unsurlar arasında yer almıştır.²⁴

1.1. İbn Şükr'ün Vezirlik Görevine Tayin Edilmesi ve Kadı el-Fâzıl ile İlişkileri

Selâhaddin Eyyübî'nin döneminin sonlarına doğru el-Melikü'l-Adil'in kadrosuna dahil olan İbn Şükr, onun özellikle Selâhaddin'in çocuklarından iktidarı devraldığı dönemlerde her daim yanında olmuştur. Bu süreçteki en yakın yardımcılarından ve müşavirlerinden olan İbn Şükr, vezir İbn Nahnâl vefat ettikten sonra hayalini kurduğu ve bizzat vezaret görevine talip olduğundan bu göreve Âdil tarafından getirilmiştir. El-Melikü'l-Âdil ağabeyi Selâhaddin gibi değil, daha düzenli bir bürokratik rejim oluşturmayı benimsemişti. Selâhaddin'in ölümünden sonra geçen 10 yılda iç karışıklıklar sonrası devletin tamamına yakınında belki ağabeyi kadar olmasa bile hakimiyeti elde etmiş ve bürokrasiyi istişarî hüviyetten çıkararak icracı ve tenfizî bir konuma getirmiştir. İlk veziri olan İbn Nahnâl'ın bu profesyonelliği sağlayamadığını fark ettiğinde onun yerine Safiyyüddin İbn Şükr gibi bürokrat bir geçmişten gelen divanlarda kâtip olarak görev yapan ve bunlardan en önemlisi Malikî mezhebine mensup bir ailede yetişen bu memuru vezaret-i tenfiz olarak tayin etmiştir.²⁵

El-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr'e Selâhaddin'in Kadı el-Fâzıl'a vermiş olduğu değeri anımsatmak maksadıyla el-Kadı Safiyyüddin olarak unvan verdi ve İbn Şükr bundan sonraki süreçte es-Sâhib olarak anıldı. ²⁶ El-Melikü'l-Âdil iktidarı elde edip Kahire'ye yönelince el-Melikü'l-Azîz ve el-Melikü'l-Mansûr'un veziri olan Kadı el-Fâzıl, el-Melikü'l-Âdil'den çekinmese de veziri İbn Şükr'den çekinmekteydi. Selâhaddin öldükten sonra el-Melikü'l-Efdal vezirinin de etkisiyle onu maiyetine almamış ve o mecburen el-Melikü'l-Azîz'in yanına Kahire'ye gelmek durumunda kalmıştır. El-Melikü'l-Azîz döneminde yaşlı ve tecrübeli bir devlet adamı hüviyetinde olsa da Selâhaddin dönemindeki kadar etkili değildi.²⁷ El-Melikü'l-Azîz babasının yadigârı olarak gördüğü Kadı el-Fâzıl'ı himaye etmeye karar vermişti. Ağabeyi el-Melikü'l-Efdal tarafından hor görülen ve sürülen Kadı el-Fâzıl böylelikle Kahire'de el-Melikü'l-Azîz'in yanındadır.²⁸

Kadı el-Fâzıl'ın İbn Şükr ile karşılaşmak istememesinin pek çok nedeni vardı. Bunların başında iki güçlü figür arasındaki nüfuz mücadelesiydi. Tarihçi İbnü'l-İmâd *Şezerâtü'z-zehab* isimli eserinde Selâhaddin'in Kadı el-Fâzıl hakkında, "Bu topraklara sizin kılıcınızla sahip olduğumu sanmayın, ben bu yerlere Fâzıl'ın kalemıyla sahip oldum" dediği nakledilmektedir.²⁹ Bir bürokratın bu derecede etkileyici bir nüfuza sahip olması, önce Ziyâeddin İbnü'l-Esir ve daha sonra da İbn Şükr ile aralarında bir nüfuz mücadelesine girmesi ve sonunda yenilgiye uğraması, kişisel itibarına zarar vermiş olmalı ki bu durum nihayetinde onun ölümü tercih etmesine sebep olmuş olması anlaşılabilir bir durumdur. İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl'a karşı beslediği nefretle Kadı el-Fâzıl'ın İbn Şükr'e olan nefreti arasında bir bağlantı vardı. Gerçekten de Kadı el-Fâzıl'ın toplantılarında İbn Şükr'ün adı geçtiğinde, onun övgüye değer olmadığı belirtilirdi. Bu nedenle, İbn Şükr ismiyle hitap edilmemesi ve İbn Şükr'den bahseden kişilerin bu ismi kullanmaması istenirdi. Bu isim söylendiğinde, azar işitme veya cezalandırılma riski bulunuyordu.³⁰ El-Melikü'l-Adil ile İbn Şükr Mısır'a doğru yola çıktıklarında, Kadı el-Fâzıl bütün gece İbn Şükr ile karşılaşmadan ölmek için dua etmiş ve El-Melikü'l-Âdil'in Kahire'ye girdiği gece vefat etmiştir.³¹ Kadı el-Fâzıl'ın cenazesi büyük bir törenle ve insanların yoğun katılımıyla Babü'z-Züveyle'den şehre giriş

devletin çeşitli kademelerinde ve divanlarında görev almışlardır. Bkz.; Safedî, *el-Vâfi*, VII/351-356; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut 1418/1997, I/302.

²⁴ Sübkî, *Tabakât*, C. IV, s. 43; İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, I/ 361; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV/ 255.

²⁵ Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, XXIX/25; İbn Vâsıl, *Müferric*, III/11.

²⁶ G. Leiser, 97.

²⁷ Onun el-Müteceddât, el-Müyâvemât, el-Mücelledât ve el-Mâcereyât ismini verdiği Mısır'daki divanların icraatını, zamanının olaylarını, iktisadî gelişmelerini günlük halinde kaydettiği eserleri bulunmaktadır. Bu da Kadı Fadıl'ın ne kadar tecrübeli bir devlet adamı olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz.; Ramazan Şeşen, "Kâdî El-Fâzıl", *TDV*, C. XXIV, İstanbul 2001, 115.

²⁸ İbn Vâsıl, III/11.

²⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV/327.

³⁰ Safedî, 17/330.

³¹ Sibt, *Mirâtü'z-zaman*, II/472-473.

yapmıştır. Babü'z-Züveyle, şehrin ana giriş kapısı olarak kullanılırken aynı zamanda idam edilenlerin infaz edildiği bir mekân olarak da kullanılıyordu.³² İbn Şükr'ün, Kadı el-Fâzıl'ı bu kapıda asmak isteyip istemediği belirsizdir. Ancak, Kadı el-Fâzıl'ın etkisinin hala devam ettiğini göstermektedir çünkü önceki dönemde yaptıklarının hesaba katılmaması sonucunda, o kapıdan kalabalık bir cemaatle içeri girmesi mümkün olmuştur. Bu durum, Kadı el-Fâzıl'ın etkin bir şekilde faaliyet göstermeye devam ettiğini göstermektedir. Cenaze töreninin ardından İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl'ın oğlu olan Kadı el-Eşref Osman b. Abdurrahim'i yanına çağırdı. İbn Şükr, Kadı el-Eşref'i görevden almadı. Buna karşın babasının kötü eylemlerini eleştirdi. İbn Şükr'ün asıl hedefi Kadı el-Fâzıl değildi. Kadı el-Fâzıl, Selâhaddin dönemine ait bir geçmişe sahip olduğu için İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl'ın ölümüyle birlikte ona bağlı olan kişileri tasfiye etmek amacıyla mevcut bürokratik gücünü kullanmaya devam etti. Yani, İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl'ın mirasını ortadan kaldırmak ve onun sadık takipçilerini etkisiz hale getirmek için çabalarını sürdürdü.³³

1.2. İbn Şükr'ün Güçlenmesi ve Eski Bürokratları Tasfiye Etmesi

İbn Şükr, kendi iktidarını sağlamlaştırabilmek amacıyla eski bürokratları ortadan kaldırmak zorundaydı. Bu konuda el-Melikü'l-Âdil'in, İbn Şükr'ün güçlenmesine engel olacak bir durumu yoktu ve el-Melikü'l-Âdil, bu gerçeği bildiği için vezirine onay verdi. Ayrıca, geçmiş dönemde görev yapmış olan bürokratları sindirerek ve onlara yönelik baskılarını artırarak bu amacını gerçekleştirdi. El-Melikü'l-Âdil Mısır'a geldiğinde, Nil Nehri birkaç yıldır yeterince taşmayarak ekonomik bir sıkıntı yaratmış ve halk kıtlıkla karşı karşıya kalmıştı. Bu durum, el-Melikü'l-Âdil'in Mısır'daki durumu düzeltme çabalarını engellemiştir. Sonuç olarak, Adil ve veziri İbn Şükr Suriye'ye geri dönmek zorunda kalmışlardır. El-Melikü'l-Âdil Suriye'ye dönerken Mısır'a oğlu el-Melikü'l-Kamil'i tayin ederek onu naibi olarak belirledi.³⁴ El-Melikü'l-Kamil'in veziri ise Muhtar b. Ebu Muhtar Muhammed isminde olup Kadı Dârâ olarak tanınan birisiydi. Kadı Dârâ muhtemelen İbn Şükr gittikten sonra onun faaliyetlerine son vererek ve onun zıddı işler yaparak İbn Şükr'ü kızdırmıştı. Nitekim sultanın veziri İbn Şükr'dü. Kadı Dârâ ise naibin veziriydi ve yönetimde İbn Şükr'ün altındaydı. İbn Şükr, Kadı Dârâ'nın kendisi aleyhindeki faaliyetlerinden rahatsız olmuş olacak ki el-Melikü'l-Âdil ile birlikte Mısır'a döndüklerinde Kadı Dârâ'nın faaliyetlerini ona adamları haber verdiler. İbn Şükr ise el-Melikü'l-Âdil'in kendisine vermiş olduğu tefviz veziri mesabesindeki konumu nedeniyle bir rivayete göre Kadı Dârâ'yı el-Melikü'l-Âdil yanında küçük düşürmüş; bir rivayete göre ise El-Melikü'l-Kâmil'in yanında onun faaliyetlerinin devlete ne kadar zarar vermiş olduğunu ortaya koymuştur.³⁵

İbn Şükr'ün Kadı Dârâ'ya olan nefreti artık tehlikeli boyuta çıkmıştı. El-Melikü'l-Kâmil veliaht ve Mısır naibi olmasına rağmen Kadı Dârâ'nın canını muhafaza edemeyeceğini anlamıştı. İbn Şükr, sultanın gözünde hatasız bir yönetici olup özellikle Mısır'daki mali sorunlar nedeniyle vezirine güvenmekteydi. Bu yüzden vezirinin en ufak bir şekilde eleştirilmesine tahammül edemezdi. İbn Şükr'ün öfkesine hedef olan Kadı Dârâ, el-Melikü'l-Kâmil'in gözünde sadık bir devlet adamı olarak değerlendiriliyordu. Ancak mevcut durumun devam etmesi durumunda, Kadı Dârâ'nın idam edilme ihtimali vardı. Bu nedenle el-Melikü'l-Kâmil, Kadı Dârâ'nın korunması ve himaye edilmesi amacıyla Halep hükümdarı el-Melikü'l-Zahir'den yardım talep etmiştir. El-Melikü'l-Âdil ve oğullarının hâkim olduğu diğer beldelere göndermiş olsaydı muhtemelen oralarda İbn Şükr, Kadı Dârâ'yı yakalatıp cezalandırma ihtimali vardı. Böylelikle bir süre Kadı Dârâ, İbn Şükr'ün gazabından kurtulmuş oldu. Kadı Dârâ evlatları Fahreddin b. Muhtar ile Şihâbeddin b. Muhtar'ı da yanında Halep'e götürerek bir anlamda kendisini cezalandıramayan İbn Şükr'ün çocuklarını cezalandırma ihtimalini bertaraf etmiş oldu.³⁶ Kadı Dârâ Halep'te kaldığı dönemde el-Melikü'l-Zahir'den hürmet ve ikram gördü. El-Melikü'l-Zahir, Kadı Dârâ'nın kendi maiyetine girmesini istiyordu. Ancak el-Melikü'l-Kâmil'in Kahire'ye geri dönmesi ile ilgili mektubu gelince Kadı Dârâ bu görevi reddetmek durumunda kaldı. El-Melikü'l-Kâmil'in Kadı Dârâ'nın geri dönmesini istemesinde onun canı ve malını korumasını garanti etmesi düşüncesi etkin olabilir. Kadı Dârâ maiyetiyle birlikte Halep'in dışında Aynü'l-Mübârek adında

³² Ayrıntılı bilgi için bakz. <http://egyptian1.com/archives/1039>. Erişim Tarihi:12 Haziran 2023.

³³ Safedi, XVII/330.

³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü 'z-zamân*, VIII/2, 654-656.

³⁵ İbn Vâsil, *Müferric*, III/167-168.

³⁶ Makrizi, *Sülûk*, I/197-198; Abdülhalim Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyübiler*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 188.

bir göl kıyısında konaklayıp ertesi gün Kahire'ye doğru harekete geçecekti (4 Ağustos 1203). 4 Ağustos seher vaktinde Kadı Dârâ'nın adamları 50 süvarinin konakladıkları yere geldiklerinin farkına varmamışlardı. Süvariler Kadı Dârâ'nın kaldığı çadırı sardılar. Süvarilerin lideri söz alarak "Kadı'yı istiyoruz" diye seslendi. Kadı Dârâ'nın köleleri uykuda olduğunu ifade ettiler. Bu sefer komutan uyandırın diye emir verdi. Kadı Dârâ uyandırılınca henüz elbiselerini giyemeden karşlarına çıktı. Süvarilerden üç kişi herhangi bir şey söylemeden Kadı Dârâ'yı orada katlettiler. Olay gerçekleşikten sonra süvariler "Kadı Darâ'nın kölelerine mallarınızı alın. Bizim tek amacımız Kadı Dârâ'yı öldürmekti. Onu da gerçekleştirdik" dediler. Bu durum alelade bir soygun sonucu yapılmadığının ve yukarıdan birisinin emriyle gerçekleştirildiğinin bir ispatı olarak ta karşımıza çıkmaktadır.³⁷

Kadı Dârâ'nın öldürülmesinden, İbn Şükr sorumlu tutulmasa da kaynaklara göre İbn Şükr'ün bu olaya müdahil olduğu şüphesizdir. Kadı Dârâ'nın Kahire'ye geleceğinin öğrenilmesi üzerine İbn Şükr onun el-Melikü'l-Kâmil tarafından korunacağını ve onun ve adamlarının güç kazanacağını bildiğinden o henüz yola çıkmamışken suikastçıları göndermiş olmalıdır. Nitekim Kadı Dârâ Halep'te iken böyle bir durum söz konusu değildi. Onun sürgüne gönderilmesi İbn Şükr açısından yeterli bir adımdı. Bu suikast gerçekleşince el-Melikü'z-Zâhir bizzat gelerek olayın gerçekleştiğini kendi gözleriyle görmüştür. Derhal süvarilerine emirler vererek suikastçıların yakalanması için küçük birlikler oluşturmuş ve Halep civarına göndermişse de suikastçılar bulunamamıştır. Suikastçıların ortaya çıkmaması ve onların İbn Şükr'ü ele vermemeleri İbn Şükr'ü bir anlamda suikastın sorumlusu olmaktan kurtarmıştır.³⁸

2. Bürokratik Nüfuzun Güçlenmesi: İbn Şükr'ün Mali, İktisadi ve Sosyal Etkisi

İbn Şükr'ün Eyyübî devletindeki güç ve nüfuzu artmaya devam etmiştir. Kadı Darâ ortadan kaldırıldıktan sonra İbn Şükr ümera nezdinde korkulan bir figür olarak temayüz etmiştir. Tehditkâr bir kişi olduğu tescillenen İbn Şükr'ü durduracak tek kişi devletin hâkimi olan el-Melikü'l-Adil'dir. El-Melikü'l-Adil Haçlılarla mücadeleler, hanedan azaları arasındaki görüş farklılıkları ekonomik darboğaz vb. pek çok problemle boğuşurken en son düşüneneği mesele ümeranın İbn Şükr'den çekinmesi meselesiydi. Nitekim bu süreçte emirlerin tam manasıyla kendisine itaat etmesini isteyen Adil'in en güvendiği ve sevdiği devlet adamının kendi lehine birtakım düzenlemeler yapmasını kuşkusuz istemektedir. İbn Şükr'ün bir sonraki hedefi ise Kadı el-Fâzıl'ın Eyyübîler devrindeki etkinliğini tamamen ortadan kaldırmaktı. Kadı Fadıl'ın İbn Şükr ile hesaplaşması onun ölümüyle gerçekleşmemişti. İbn Şükr cenazeden sonra Kadı el-Eşref ile görüşmüş ve herkesin huzurunda onu azarlamıştı. İbn Şükr bununla da yetinmedi Kadı el-Eşref üzerindeki baskıyı arttırdı. Onun denetlenmesi başta olmak üzere üzerindeki baskıyı artırarak açığını aramaya başladı. Kadı el-Eşref İbn Şükr'ün gazabından kurtulmak maksadıyla Abbâsî Halifesi Nasır Lidinillah'a sığınmak maksadıyla gizlice Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır. Eyyübîlerin hakimiyetinde olduğu bölgelere kaçması onu kurtarmayacaktı. Nitekim Kadı Darâ'nın sonunu getiren de her ne kadar el-Melikü'z-Zahir tarafından himaye edilse de Halep'te suikasta kurban gitmesiydi. Bu yüzden bu dönemde en güvenilir yer o devirde güçlenen ve hakimiyetini kabul ettiren güçlü ve nüfuzlu bir Abbasî halifesine sığınmak en mantıklı oldu.³⁹

Selâhaddin Eyyübî bürokratlarını tasfiye etmeye devam eden İbn Şükr'ün hedefinde Divanü'l-Ceyş lideri Ziyaeddin İbn Ebü'l-Haccâc bulunmaktaydı. Ordu ile ilgili her türlü işlerden bu divan sorumluydu. Askeri iktalar da bu divana bırakılmıştı. Eyyübîler, Selâhaddin Eyyübî'den itibaren ordunun bütün işlerini idare eden Divanü'l-Ceyş'e büyük bir önem vermişlerdir. Bunun nedeni dahili isyanlar ve harici Haçlı akınlarının devamlı gerçekleşmesiydi. Eyyübîler özellikle Haçlılara karşı koyabilecek güçlü bir ordu ve donanmaya ihtiyaçları olduğundan bu divandaki yönetimin tamamen sultanın itaatine girmesi gerekmekteydi. Devlet için en fazla harcama yapılan divan olmasından dolayı buradaki işlerin tam, eksiksiz ve itaat altında yürüebilmesi için gerekli azil ve müsaderelerin yapılmasının lüzumu bulunmaktaydı.⁴⁰

³⁷ İbn Vâsıl, 167.

³⁸ İbn Vâsıl, 169.

³⁹ Makrizi, *Sülûk*, I/227-228; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXIX/35.

⁴⁰ Makrizi, *Sülûk*, I/227-228; Makrizi, *Hutat*, C. II, 478.

Bir önceki Divanü'l-Ceyş lideri ve şimdiki Divanü'l-mal (Divanü'z-zekât)⁴¹ reisi olan Esad b. Memmâtî de İbn Şükr'ün hedefinde olmuştur. Esad b. Memmâtî Mısır Kıptilerinden olup babasından sonra önemli görevlere getirilmiştir. Mısır'daki divanların en önemlisi olan Divanü'l-mal veya Divanü'z-zekât'ın başına bizzat Selâhaddin tarafından getirilmiştir. Almış olduğu tedbirlerle Mısır maliyesini rayına sokmuş ve maliyeyi Selâhaddin'in emrine amade etmiştir. El-Melikü'l-Azîz devrinde de aynı görevi sürdürmüştür.⁴² El-Melikü'l-Âdil dönemi, tasfiye süreci olduğundan dolayı birçok görevden alma yaşandı. Ancak, bu süreçte görevi devralan İbn Şükr ile İbn Memmâtî arasında uzun zamandır var olan düşmanlık nedeniyle İbn Memmâtî, kaçmak ve hayatta kalmak için harekete geçti. İbn Ebü'l-Haccâc, bir fırsat bulup kaçarak Halep Meliki El-Melikü'z-Zâhir'e sığındı. İbn Memmâtî ise kaçmaya çalışırken yakalandı ve İbn Şükr onu cezalandırmak ve aşağılamak amacıyla ayaklarından asarak cezalandırdı. İbn Memmâtî, bu küçük düşürme cezasından sonra hayatını kurtarmak için meslektaşı İbn Ebü'l-Haccâc gibi Halep hükümdarı El-Melikü'z-Zâhir'e sığındı. Orada himaye altına alındı ve vefatından sonra El-Medresetü'l-Hereviyye'ye defnedildi. Ayrıca, İbn Şükr'ün cezalandırdığı kişiler arasında Mısır Şafi fukahâsından Fakih Nasrâ da yer almaktadır. İbn Şükr'ün, onu vezaret divitiyle yüzü kanayana kadar dövdüğü belirtilmektedir.⁴³

İbn Şükr divanlarda tasfiyeye gitmiş ve Selâhaddin Eyyübî'nin divanlarında çeşitli şekilde görevlerde bulunan ve Benî Osman ailesinin de önde gelenlerinden Eyyübîler dönemi ailelerinden olan bu önemli ve nüfuzlu kişiyi de tasfiye etmek için bir çaba içerisine girmiştir. Ebu'l-Hasan el-Mahzûmî diğer divan üyeleri gibi hayatından endişe etmiş ve önemli bir ailenin himayesinde olmasına rağmen Halep'e sığınmak durumunda kalmıştır.⁴⁴ Ebü'l-Hasan, İbn Şükr görevden el çektilirdikten sonra geri dönebilmiş ve 1220 yılında el-Melikü'l-Kâmil döneminde sultanın huzurunda tartışmışlardır. İbn Şükr'ün gücü ve şöhreti o kadar artmıştır ki veliaht el-Kâmil'in Halep'teki güvenilir elçisi el-Hasan b. Ahmed el-Kâtib ed-Dîbâcî Şam'da aniden ölünce, el-Hasan'ın oğlu İbn Şükr'ü kıskançlıktan onu zehirlemekle suçlamıştır.⁴⁵ İbn Şükr'ün baskı uygulamış olduğu bürokratlardan birisi de kâdî'l-asker olan Bedr b. el-Ebyat'tır. Onu görevden aldırıp yerine Necmeddin Halil b. el-Mesûdî el-Hamevî'yi bu göreve tayin ettirmiştir. İbn Şükr Mısır'ın ileri gelen ailelerinden Benî Hamdan, Benî Cebbâb, Beni Celil gibi ailelerin yönetimdeki etkinliklerine son vermiştir.⁴⁶

İbn Şükr mali, iktisadi, sosyal ve kültürel anlamda nüfuzunu arttırmaktaydı. Bu konuda Âdil tarafından da desteklenen vezir ipleri tamamen eline geçirmiş duruyordu. İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil Kahire'de bulunduğu dönemlerde onu tamamen etkilemişti. Âdil pek çok işini vezirine bıraktığından ötürü İbn Şükr bürokratların, hanedan üyelerinin ve hatta Âdil'in tabibinin bile onun huzuruna girmesini izin şartına bağlamıştı. Bu şekilde Âdil'in dışarıdan etkilenmesi engellenmiş ve tek söz sahibi olarak İbn Şükr kalmıştı. Veliaht el-Melikü'l-Kâmil dahi babasından bürokratik bazı hususlarda yardımcı olmasını isteyen ve babasının vezirinin sözünü dinlediğinden ötürü İbn Şükr'e başvuranlardan birisiydi. El-Melikü'l-Kâmil'in bile idari ve siyasi işlerde aracı tutmuş olduğu İbn Şükr görevden el çektilirdiği 1211 tarihine kadar çok etkili bir konumdaydı. Onun bürokratik hakimiyeti bu süreçte tamamen eline geçirdiği ortadadır.⁴⁷

El-Melikü'l-Âdil'in saltanat dönemi incelendiğinde özellikle ilk döneminde el-Melikü'l-Efdal ile olan problemlerin çözümü, Selâhaddin Eyyübî döneminden kalan emirlerle olan münasebetler, el-Cezire'de Âdil'e karşı kurulan koalisyonu dağıtmak üzere her yıl yapılan seferler, el-Melikü'z-Zâhir ile olan münasebetler, el-Melikü'l-Mansûr, el-Melikü'l-Emced ve el-Melikü'l-Mücahid ile olan ilişkiler ve antlaşmalar dolayısıyla Kahire'ye fazla gelemiyor, gah el-Cezire'de gah Dımaşk ve havalisine

⁴¹ Bkz. Divan maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. IX, 386-387.

⁴² Yâkut, *Mu'cemü'l-üdeba'*, VI, 100-126; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 231-232; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 210-213; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 53.

⁴³ Makrizî, *Süliik*, 199.

⁴⁴ Mahzumoğulları için bkz.; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arab*, Beyrut 1402/1982, III, 1057-1058.

⁴⁵ Hasan b. Ahmed al-Katib al-Dibaci, XIII. yüzyılda yaşamış bir Müslüman tarihi kaynak yazarı ve bir devlet memuruydu. Kendisi, Eyyübîler döneminde hüküm süren Suriye'nin Halep şehrinde doğmuştur. Ayrıca, Halep'in valisi olan babası Ahmed b. Abdullah al-Katib de bir devlet memuruydu. Bkz: G. Leiser, . 99; Ayrıca Bakz. Morray, David, *An Ayyübid Notable and His World: Ibn al-'Adîm and Aleppo as Portrayed in His Biographical Dictionary of People Associated with the City*, (Leiden: Brill, 1994), 19.

⁴⁶ İbnü'l-Amid el-Mekîn, *Târih*, (1955-1957), 131.

⁴⁷ İbn Şükr ile ilgili bu tarz suçlamalar için bkz; el-Kütübî, *fivâtü'l-Vefeyât*, II, 193; *Nihayetü'l-ereb*, XXIX/59.

seferler düzenliyordu. El-Melikü'l-Âdil'in tüm bu seferlerde sultanın yanında ve her daim en yakın müşaviri ve temsilcisi olduğundan etkili bir konumda olduğunu söylemek hata olmaz.⁴⁸ Mamafih Adil'in saltanatı ele geçirişinden Eyyübî devletinde birliği sağladığı zamana kadar tüm anlarda istişare edeceği sağlam bir akla ihtiyaç duyduğu muhakkaktı. El-Melikü'l-Efdal ne kadar veziri Ziyaeddin İbnü'l-Esir'e itimat ediyorsa, el-Melikü'l-Âdil de veziri İbn Şükr'e o kadar güveniyordu. Her iki veziri mukayese edildiğinde benzer özellikler taşıdığı muhakkaktır. Her ikisi de ehl-i kalem olup alim ve edebiyatçı yönleri bulunmaktaydı. Ortak noktaları kültürlü ve çok zeki oluşlarıydı.⁴⁹ İbn Şükr'ü bir adım öne atan husus onun maliyeci olması ve atadan tüccar olmasıydı. Bu durum İbn Şükr'ün daha da güçlenmesine sebebiyet vermiştir.⁵⁰

2.1. İbn Şükr'ün Fıkhi, Kelamî ve Felsefi Tartışmalara Müdahalesi ve Azlettiği Dini ve Toplumsal Etkisi Olan Kişiler

İbn Şükr sadece bürokratları değil aynı zamanda dini görevleri bulunan ve toplumda etkin konumda olanları da azletmiştir. Bunlardan birisi de Şafi fakihî Irakiyyü'l-Hatib'in oğlu Ebu Muhammed Abdülhakem'dir. Ebu İshak eş-Şirazî gibi önemli bir Şafi fakihî olan Irakiyyü'l-Hatib, Amr b. Âs Camii olarak da bilinen Atik Camii'nde hatiplik görevine getirilmiştir. Irakiyyü'l-Hatib 1200 yılında vefat ettiğinde, oğlu aynı göreve atanmıştır. El-Melikü'l-Aziz'in oğlu Mansur döneminde göreve getirilen Abdülhakem aynı zamanda şair olup devlet görevlilerinin görevlerinde ihmal ve kusur bulduklarında onlara reddiye yazmakla da tanınmaktaydı. Şair ve hatip olan Abdülhakem beytülmal divan yöneticisi olan İmâd b. Cibril'in hırsızlık yapması dolayısıyla onu eleştiren bir şiir yazmıştır.⁵¹ Safiyyüddin b. Şükr tarafından Atik Camii vazifesinden azledilince de ona şiir yazmış olup bu şiir günümüze kadar gelmiştir.

“Kapımı terk edip hangi kapıya yürüyeyim,
Cömertliğin dışında hangi cömertlik çeker beni.
Mesleğim, mezhebim tamamen yasaklandı,
Söyle ne yapayım artık ne yol izleyeyim.
Her kapı sanki senin kapınmış gibi,
Her şeyi sen yaratanmış gibi”.⁵²

Bu şiir aslında bize İbn Şükr'ün döneminde ne kadar güçlü ve kudretli olduğunu göstermektedir. Görevden alınan Abdülhakem o kadar aciz kalmıştır ki yetmiş olduğu meslek üzere çalışmasının yasaklanması karşısında maişetini nasıl karşılamak gerektiği hususunda vezire bu konudaki şikayetlerini dile getirmiştir. Kanaatimizce İbn Şükr Mısır'ın en büyük camisinde görev yapan ve görevi Cuma hatipliği olan bu alimin dilinin sivri olması ve şair olmasından dolayı azlederek kendisine yönelecek şikayetleri ortadan kaldırmak için bir hamle yapmıştır.⁵³ İbn Şükr'ün vezirliği döneminde Şafiler ile Hanbeliler arasında sık sık kavgalar olmaktadır. Buna benzer bir olay Hanbeli fakihî Zeyneddin b. Nuceyye ile Şafi fakih ve vaizi Muhammed et-Tûsî arasında gerçekleşmiştir. Menazilü'l-İzz Medresesi'nde karşılıklı küfürleşmeler ve hakaretler edilmişti. Hanbeli Mezhebine verilen imtiyazlar Muhammed et-Tusî tarafından öfkeyle karşılanmıştır. Her ne kadar Eyyübîlerin çoğunluğu Şafi ve Eşarî olsalar da Muhammed et-Tusî o kadar bağınaz bir yapıya sahiptir ki Hanbelilerin bu medresede var olmalarına tahammülleri bulunmamaktaydı. Bu konuyu şikâyet maksadıyla Adil'in huzuruna çıktığında ona hakaret ederek “Sen Firavun'sun yanındaki vezirin de senin Haman'ındır.” diyecek kadar ileri gitmiş ve Adil onu huzurundan kovmuştur.⁵⁴ Mezhepler arasında zaman zaman oluşan bu ihtilafli

⁴⁸ Abdülkadir Turan, *Selahaddin Sonrası Eyyübîler*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 74-75.

⁴⁹ Önder Kaya, “Bir Eyyübî Melikin Portresi: Melik Efdal Nureddin Ali b. Selahaddin Eyyübî”, İzmir, 2006, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXI/2, 139-176.

⁵⁰ G. Leiser, 91-93.

⁵¹ Bkz. İbn Hallikan, I/34.

⁵² İbn Hallikan, 35.

⁵³ Amr ibn As Camii için bkz.; Semavi Eyice, “Amr b. Âs Camii”, TDV, III, İstanbul 1991, 81-82.

⁵⁴ Kur'an-ı Kerim'de Haman ismindeki şahıs adı bulunmakta olup Amon rahiplerinin kullanmış olduğu bir unvandır. İnşaat işlerinden sorumlu en yüksek yetkilidir. Bkz; Kuzgun, Şaban, “Haman”, TDV, XV, 436-437; Ayrıca bkz.; J. Eisenberg, “Hâmân” *MEB İslam Ansiklopedisi*, V, 178.

meselelerde İbn Şükr'ün devreye girdiğini ve zaman zaman bu alimlerin de tasfiye edildiği görülmektedir. Muhammed et-Tusî ise 1201 yılında bu tartışmaların yaşandığı yıl vefat etmiş olduğundan onun hakkında bir azil süreci başlatılmamıştır.⁵⁵ İbn Şükr Mısır ve Suriye'de Eyyübî Devletinde sadece siyasi olaylara müdahil olmakla kalmamış, fikhi, kelamî, felsefi tartışmalara da müdahil olmuştur. Burada kendisinin alim kişiliğinin yanı sıra mezhepler arasındaki ihtilaflar devletin varlığına yönelik tehditler içermesi ve tartışmaların zamanla asayişsizliğe sebebiyet vermesinden endişe edilmekteydi. İbn Şükr, Dımaşk'ta Hanbeli kürsüsünde hadis okutan ve Hanbeliler dışındaki halkı da etkileyen Cemmâilî'nin Dımaşk kadısı İbnü'z-Zekî ve Ziyâeddin ed-Devleî tarafından valiye şikâyet edilmesinden haberi vardı. Ortada Şafi-Hanbelî çatışması ciddi manada söz konusuydu. Özellikle Allah'ın sıfatları hususunda teşbih yanlısı olduğu ve Kuran-ı Kerim'in mahluk olmadığı düşüncelerinde Ahmed b. Hanbel gibi düşünmediği belirtilse de bu kanaatlerin dışında fikirleri bulunmaktaydı. Valî Cemmâilî'den Dımaşk'ı terk etmesini istedi. O da daha ilmî bir ortam olan Kahire'ye geldi. Mısır'da onun ilmî birikiminden ve vaazından etkilenen halk nezdinde kendisine büyük bir saygı ve ilgi gösterilmekteydi. Aynı zamanda öğrencilere ve ihtiyaç sahiplerine para dağıttığından çok sevilmekteydi. Bu durum onun da Mısır'da zamanla diğer alimler tarafından kıskanılmasına yol açmıştı. Hanbeli mezhebi dışındaki diğer mezheplerin alimleri ona yönelik tezvira başladılar. Cemmâilî'nin Dımaşk ve diğer İslam beldelerinde olduğu gibi halkın inancına zarar verdiği iddiasında bulundular. Özellikle onu mücessime taraftarlığıyla suçlayan pek çok alim katli için fetva yazdılar. Fetvalar İbn Şükr'e kadar ulaştı. İbn Şükr kendisinin Maliki olmasına ve Şafilere önem vermesine karşın fetvanın gereğini yerine getirmekten imtina etti. Buna mukabil Cemmâilî'nin Eyyübî devleti sınırlarının dışına sürgün edilmesine karar verdi. İbn Şükr'ün bu olayda tarafsız kalmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim bütün mezhep ulemasının karşı çıktığı bir ismin Kahire veya Dımaşk'ta yani Eyyübî devletinde barınması ve faaliyetlerde bulunması kendi iktidarı açısından tehlikeliydi. Fakat kendi iktidarı sırasında da bir alimin katline onay vermesi olumlu bir tepki de vermedi. İdamına Hanbeli fukahanın tepkisini çekme ihtimalinin yanı sıra halkın çok sevdiği bir alimi öldürmenin olumsuz sonuçları olacaktı. Bu bakımdan sürgün en uygun ceza gibi görünmekteydi. Fakat buna bile gerek kalmadan Cemmâilî vefat etmiş ve cezası tebliğ edilememiştir.⁵⁶

3. Abbâsî Halifesiyle Eyyübî Devleti Arasındaki Diplomatik Girişimler

Önemli bir mesele de Abbâsî Hilafeti ile Eyyübî Devleti arasındaki münasebetlerdir. Selâhaddin Eyyübî döneminde çok da iyi yürümeyen ilişkiler el-Melikü'l-Âdil döneminde belli bir olgunluğa erişmiştir. Hem Nâsır-Lidînillâh'ın siyasi ve kültürel faaliyetleri hem el-Melikü'l-Âdil'in Eyyübî devletinde iktidarı ele geçirmesi iki hanedan arasındaki ilişkileri normalleştiren bir durum ortaya çıkarmıştır.⁵⁷ El-Melikü'l-Âdil Mısır, Suriye ve el-Cezire toprakları üzerindeki hakimiyetlerinin Nâsır-Lidînillâh tarafından onaylanmak istenmesi üzerine içerisinde Üstadüddar İldeniz el-Âdilî başta olmak üzere kadî Necmeddin Halil İbnü'l-Masmûdî⁵⁸ Mısır, Şam, Bilâd-i Cezire ve Ahlat için halifeden taklid ve teşrif istediler. Halife onlara ikramda bulundu, iyi davrandı ve istediklerini olumlu bir şekilde cevaplayacağını belirtti. Âdil'in elçilik heyeti olumlu bir şekilde karşılandıktan sonra Mısır'a döndü. Nâsır-Lidînillâh Mısır'dan gelen talepleri divanda değerlendirdikten sonra Şihâbeddin es-Sühreverdî önderliğinde bir heyeti Kahire'ye gönderdi.⁵⁹ Heyet, öncelikle Halep'e uğramıştır. Burada Şihâbeddin es-Sühreverdî, halka ve hükümdara vaaz vermiş ve bir süre burada konakladıktan sonra yola devam etmiştir. Burada kendilerine Halep'ten el-Melikü'z-Zâhir'in emriyle Bahaeddin bin Şeddâd dahil olmuştur. Şihâbeddin, Dımaşk'a yaklaştığında 50. 000 civarındaki askeri ve tüm devlet ricaliyle birlikte onu karşılamaya bizzat Âdil çıkmıştır. Karşılama Dımaşk'a yaklaşık 30 km. uzaklıkta bulunan Gasûle'de gerçekleşmiştir. Burada bulunan sarayında el-Melikü'l-Âdil, oğulları el-Melikü'l-Eşref ve el-Melikü'l-Muazzam da bulunmaktaydı. O gün çarşılar kapatıldı, insanlar halifenin elçilerini görmek için izdiham oluşturdular. Buradan grup halinde Dımaşk'a geçen heyetler Dımaşk kalesinde yer alan Dar-ı

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, XXII/ 89.

⁵⁶ Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâtî'n-naqale* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-IV, Beyrut 1401/1981. C. II, 17-19; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, C. VI, 185; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 345-346; Gary Leiser, The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisün 495-647/1101-1249", dissertation, University of Pennsylvania, 169-170.

⁵⁷ Hançabây, Halil İbrahim. "Nâsır- Lidînillah Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, S.2 (Aralık 2020): 391-429.

⁵⁸ Bu zat Hamalî olup Hanefî mezhebine mensuptur. Bkz.; İbn Vasıl, *Müferric* XXII/180.

⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII/197; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/255; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III/289-290.

Rıdvan'da bir merasim tertip edildi. Bu merasime Kadı Bahâeddin İbn Şeddâd Halep hükümdarı adına geldi. Hama ve Humus hükümdarlarının elçileri de hazır bulundular. Burada altın tıraz işlemeli siyah renkli bir cübbe ve altın tırazdan(sırmalı ve süslü yazılar bulunan) işlenmiş siyah bir imame (sarı) Âdil'e Sühreverdi tarafından giydirildi. Tüm bunlarla beraber çok süslü bir kolye, som altından bir kılıç, altın semerli bir at ve Nâsır Lidîmillâh'ın lakap ve unvanlarının yazılı olduğu siyah renkli bir sancak sultana takdim edildi. Orada bulunan diğer elçilere de Abbâsî halifesi tarafından değerli elbiseler ve altınlar verildi. Halifenin elçisi el-Melikü'l-Eşref ve el-Melikü'l-Muazzam İsa'ya siyah imame ve siyah hilatler giydirildi. Hanedandan sonra sıra devletin en mukadder ismi ve Âdil'in en yakın ve en güvendiği devlet adamı olan vezirine de hilat giydirildi. El-Melikü'l-Âdil, çocukları ve yanında veziri olmak üzere Dımaşk'ta bir teşrifat gezisine çıktılar. Bu teşrifatla Abbâsî halifesi tarafından onay aldıklarını halka ilan ettiler. Eyyübî devleti adına Safiyyüddin İbn Şükr halifenin taklidini kürsüye çıkararak okudu. Tüm hanedan üyelerine verilen lakap ve unvanlar orada İbn Şükr tarafından halka ilan edildi. El-Melikü'l-Âdil'e "Şahinşah" ve "Melikü'l-Mülûk" ünvanının yanı sıra Halîlü Emirü'l-Müminîn lakapları tevcih edildi. Tüm bunlar herkes tarafından ayakta dinlendi. İbn Şükr de kürsüde ayağa kalkarak unvanları okudu. Şihâbeddin es-Sühreverdi, Mısır'a yönelerek veliahd el-Melikü'l-Kâmil'e hilat giydirmek ve temliknameleri sunmak üzere bizzat Halep ve Dımaşk'ta olduğu gibi Kahire'ye gitti.⁶⁰

4. el-Melikü'l-Âdil'in Veziri İbn Şükr Eliyle Ekonomik İstikrarı Sağlama Çabaları

El-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr'e tam bir güven duyuyordu ve 1211 yılına kadarki süreçte birçok konuda ondan danışmanlık almaktaydı. Âdil'in temel amacı devlette istikrarı sağlamaktı siyasi ve ekonomik istikrara büyük önem veriyordu. Bu nedenle, en deneyimli devlet adamına geniş yetkiler verilmişti. İbn Şükr'e bu kadar büyük yetkilerin verilmesi ve onun sorumlu tutulmayan bir konuma yükseltilmesi, Âdil'in maddi sıkıntılarının kaynaklanmaktaydı.⁶¹ Selâhaddin Eyyübî dönemindeki olağanüstü askeri seferler nedeniyle hazine boşalmıştı. Selâhaddin sonrası Aziz, Efdal ve Mansûr dönemlerinde de Beytülmalde ciddi sıkıntılar bulunmaktaydı. Bu durumu düzelterek herhangi bir politika üretilmemiştir. El-Melikü'l-Âdil tahta geçtiğinde özellikle Suriye'de karşılaşmış olduğu hanedan arasındaki iç karışıklıklar ve hazinenin boş olması nedeniyle para bulunamaması bu durumu daha da uzatmıştır. Bunu çözmek amacıyla her anlamda tecrübe sahibi olan veziri İbn Şükr'e tam yetki vermiş ve özellikle gelirlerin en fazla toplandığı Mısır'ın zenginliğinden istifade etmek amacıyla ona güvenmiştir. Bu durum İbn Şükr'ün etrafının sefil ve dalkavuklarla çevrelenmesini de beraberinde getirmiştir. İbn Şükr'e yapılan yaltaklanmalar onun yaptığı haklı haksız tüm faaliyetlerin onaylanmasını da beraberinde getirmiş oldu. Bunlar arasında İbn Şükr'ün Suriye'deki naibi konumunda bulunan kadîlkudat Cemâleddin el-Mısırî bulunmaktadır. Mezkûr bürokrat alim, Dımaşk Emniyye ve Adiliyye medreselerinde ders vermiş ve müderris olarak görev yapmıştır. Cemâleddin el-Mısırî, İbn Şükr'ün Suriye'deki işlerini denetlemiş ve ona tam bir bağlılıkla destek olmuştur. İbn Şükr Dımaşk'a geldiğinde ise ikisi birlikte tam bir uyum içinde devlet işlerini başarıyla yerine getirmişlerdir. Cemâleddin el-Mısırî, Âdil döneminde halife Nâsır Lidînillah'a elçi olarak da gönderilen heyetin başkanlığını yapmış ve halifeye bizzat mektubu o sunmuştur.⁶² Cemâleddin el-Mısırî, Anadolu Selçuklu sultanı başta olmak üzere el-Cezire ve Güneydoğu Anadolu'daki hükümdarlara gönderilen heyetin başında vardır. O bir anlamda Eyyübî devletinin dış ilişkilerinden sorumlu devlet bürokratıdır. Tüm bunlar ise el-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr ve Cemâleddin el-Mısırî arasındaki kusursuz uyumla alakalı olup üç isim de başarılı işlere imza atmışlardır.⁶³

4.1. İbn Şükr'ün Himaye Ettiği Alimler ve İnşaat Faaliyetleri

İbn Şükr, Eyyübî devletinde güç kazandıkça bürokraside olduğu gibi ilim ve edebiyat çevrelerinde de kendisine olan özel ilgi artmıştır. Bu bağlamda İbn Şükr, meşhur Büveyhi veziri Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amid (ö. 970)'e icraat ve ilmi yönleriyle benzetilerek övülmüştür. İbnü'l-Amid Arap şiiri, lügat, nahiv, aruz, Kuran ilimleri, tefsir, fıkıh, mantık, ilahiyat, metafizik, matematik ve astronomiye kadar çok geniş yelpazede bilgiye sahip olan büyük bir allâmedir. O aynı zamanda kitabette ve sanatlı nesirde ikinci

⁶⁰ İbn Vâsıl, 183.

⁶¹ Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, 252.

⁶² *Miratü'z-Zaman*, VIII/643; *Şezeratü'z-zeheb*, V/112.

⁶³ İbn Vâsıl, *Müferric*, III/129.

Câhız⁶⁴ olarak anılmaktaydı. Onun idareciliği dönemindeki mektupları ve yazışmaları edebi sanatlarla doluydu. Aynı zamanda 30 yıllık vezirlik görevinde de başarılı oldu.⁶⁵ Kendisinin böyle üstün yetenekli bir alim ve vezire benzetilmesi bu yüzden olmuştur. İbn Şükr'ün benzetildiği tarihi şahsiyetler içerisinde Büveyhî dönemi divanü'l-inşa⁶⁶ reisi olan tarihçi, dil ve belagat alimi ve özellikle kitabet sahasındaki en iyi alimlerden olan Hilâl b. Muhassin es-Sabi'ydi.⁶⁷ Onun özellikle yazışmaları ve kitabet tarzı benzetilmektedir. İbn Şükr, şiirleri dolayısıyla en büyük Arap şairlerinden kibir, azamet ve gurur sahibi olan Mütenebbî'ye benzetilmektedir. Medhiye ve hicviyenin en önemli temsilcisi ve Arap şiiri dendiğinde akla gelen isimlerden Mütenebbî'ye yine *Hâmase*'nin yazarı Arap şiirinin en usta isimlerinden Ebû Temmâm ile mukayese edilmekte bazen de bu iki isimden daha iyi şair olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸ İbn Şükr'ün, kitabette örnek aldığı kişi nefret ettiği ve ismine bile tahammül edemediği edip şair Kadı el-Fâzıl'dı. Kadı el-Fâzıl'ın yazım tarzından istifade etmiş ve onun yolunu takip etmiştir. İbn Şükr'ün takip ettiği bir diğer alim ise Abbâsî veziri İbn Hübeyre (ö. 1165)'dir. Pek çok kişi ondan fıkıh hadis ve edebiyat dersleri almıştır. İbn Hübeyre dirayeti ve siyasi görüşlerinin isabetiyle tanınmaktadır. O şair ve edebiyatçıları himaye etmiş ve Seyyidü'l-vüzera olarak nitelendirilmiştir. İbn Hübeyre Kur'an ve hadis hafızı, kitabete vakıf ve Arap şiirine hakimdi. İbn Şükr'ün yazmış olduğu *el-Besâir* isimli eserin önemli bir kısmı İbn Hübeyre'nin *el-İşrâf 'alâ mezâhibi'l-eşrâf, İhtilâfü'l-e'immeti'l-erba'a ve ittifâkuhum* isimli 4 Sünnî mezhep imamının ittifak ve ihtilaf ettiği meseleler ile ilgili kitabından istifade etmiştir. Bu eser İslam dünyasının pek çok yerinde medrese, cami vb. gibi ilim yerlerinde okutulan temel eserler arasındaydı. İbn Şükr'de *el-Besâir* isimli eserinde bu eserden önemli iktibaslarla bulunmuş ve eserinin İbn Hübeyre gibi temel eser olmasını sağlamaya çalışmıştır.⁶⁹

İbn Şükr, hükümdarlık dönemi boyunca alim vezirlerden aldığı ilhamla, özellikle fakihler, şairler ve edebiyatçılar gibi bilginleri himaye etmeye büyük önem vermiştir. Selahaddin Eyyübî dönemiyle başlayan Sünnileşme faaliyetleriyle birlikte, medrese inşa çalışmaları da hız kazanmıştır. İbn Şükr, bu faaliyetlere katılarak Eyyübîler döneminde Kahire'de bilinen ilk Mâlikî Medresesini inşa etmiştir. Bu medrese, "el-Medresetü's-Sâhibiyye" olarak adlandırılmış ve Mâlikî ulemanın yetiştiği önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir. İbn Şükr'ün bu şekilde ilim ve bilgiye verdiği destek, dönemdeki entelektüel faaliyetleri teşvik etmiş ve ilim dünyasının gelişimine katkıda bulunmuştur.⁷⁰ Mezkûr Medrese, Fâtımî veziri Yakub b. Killis tarafından inşa edilen Darü'd-dibâc'ın yanında konumlanmaktadır.⁷¹ Burası, fıkıh ve diğer ilimlerin öğretildiği bir yerdir. Eyyübî vezirleri genellikle Dârü'l-vizâre'de konaklamaktadır, ancak İbn Şükr, Darü'd-Dibâc'a yakın bir bölgede kendi medresesini ve büyük bir kütüphaneyi inşa etmiştir.⁷² Amacı, ulema ile yakın ilişkiler kurarak onları korumak ve etkilemek olmuştur. Bu nedenle, kendi malikanesini Darü'd-Dibâc'a yakın bir alanda inşa ettirerek burada yaşamayı tercih etmiştir. İbn Şükr'ün Darü'l-vizâre yerine Darü'd-Dibâc'ta yaşamayı seçmesi, diğer devlet adamlarından üstün olduğuna inanması, onların etkisinden uzak durmayı tercih etmesi ve kendini güvende hissedebileceği bir merkezde yaşamak istemesiyle ilgilidir.⁷³ Bu medresede görev yapan alimlerden birisi İbnü'l-Mufaddal'dır. Hadis alimi Silefî'nin öğrencisi ve hadis hafızı el-Münzirî'nin hocası olan İbnü'l-Mufaddal, Sâhibiyye Medresesinden önce İskenderiye Medresesinde ders verip burada kadılık yaptıktan sonra İbn Şükr tarafından Kahire'ye davet edilerek Sâhibiyye Medresesi müderrisliğine tayin edildi. Münzirî ve el-Birzâlî bu dönemlerde kendisinden istifade etmiştir. Onun Malikî fıkıhında otorite olması çevresinde Malikî fakihlerinin toplanmasını sağlamış ve bu durum İbn Şükr'ün siyasi ve idari manada kendisini kabul ettirmede etkili olmuştur. Burada İbn Şükr'ün evi ve külliyesinin yakın olmasının da etkisi bulunmaktadır.⁷⁴ İbn Şükr, Kahire'de alim ve ediplere yönelik yardım ve himaye faaliyetlerinin yanı sıra halka yönelik yardım ve hayırseverlik çalışmaları da gerçekleştirmiştir. Öncelikle, İbn Şükr'ün destek verdiği Hâkim-Biemrillâh tarafından inşa edilen Hâkim Camii, Kahire'de merkezi bir konuma ve

⁶⁴ IX. Yüzyılın önemli yazar ve edebiyatçılarından. Bkz. Bkz. Cahiz maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. VII, 24-26.

⁶⁵ Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr* nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1377/1957, III/155-181, 183-214.

⁶⁶ Bkz. Divan maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi; C. IX, s. 386-387.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/101, 176-179.

⁶⁸ Abdullatif bağdâdî, 114; ayrıca bkz.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I/62, 120-125.

⁶⁹ Bu eserin temel kitap olarak görülmediği aşikardır. Bkz. Gary Leiser, 93.

⁷⁰ Nuaymî, *Ed-daris*, IV/213.

⁷¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, VII/173.

⁷² Kuşcu, 254.

⁷³ İbn Abdüzzahir'in "El-Ravzatü'l-Behiyyetü'z-Zahire Fi Hitati'l-El-Ma'ziye, nşr. Eymen Fuad Seyyid Kahire 1996, 108.

⁷⁴ el-Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nakale* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1981, II/306-307.

büyük bir yapıya sahiptir. Bu sebeple, Selahaddin Eyyûbî bu camiyi Ulu Cami olarak kullanmıştır. Caminin büyüklüğü, çarşı ve pazar yerlerine yakınlığı ile geniş ve ferah avlusu, Selahaddin Eyyûbî'nin onu şehrin ana camisi olarak seçmesinde etkili olmuştur. İbn Şükr ise, halkın büyük ilgi gösterdiği bu caminin avlusuna, insanların abdest alabileceği ve serinleyebileceği bir çeşme yaptırmıştır. Bu sayede, halkın camiye olan ilgisini artırmak ve onların ibadetlerini daha rahat bir şekilde yerine getirmelerini sağlamak amaçlanmıştır.⁷⁵

İbn Şükr, Dımaşk'ta bulunduğu dönemde hukukçu kimliğiyle mahkeme kurmuş ve zaman zaman bu konuda hükümler vermiştir. İbn Şükr, Kahire kadar Dımaşk'a da önem vermiş ve burada bulunduğu süre boyunca inşaat ve imar faaliyetlerinde bulunmuştur. 1202 yılında meydana gelen depremlerle hasar gören Emevi Camisi'nin avlusunun yeniden yapılmasını sağlamıştır. Ayrıca, Dımaşk Emevi Camisi'nin taç kapılarından olan Babü'l-Berîd'in onarılması ve tamamen bronz kapı olarak yeniden yapılması için talimat vermiştir. Emevi Camisi'nin abdest alma alanları başta olmak üzere tüm su yapılarını yenilemiş ve gereken yerleri tamir ettirmiştir. Emevi Camisi'nin yakınında bulunan bölümleri Müslümanlar için Ramazan ve Kurban Bayramlarının kutlanması için tahsis etmiştir. Dımaşk'ın banliyösü olan Gutatü's-Şam'da Mezze ve Harasta'da camiler inşa ederek buralardaki faaliyetleri arttırmıştır. Tüm bunlar aslında İbn Şükr'ün sadece Kahire değil Dımaşk'a da aynı seviyede önem verdiği bir işareti olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶

İbn Şükr fıkıh ve din ilimleri dışındaki alimlerle de iş birliği içerisine girmiş ve onlardan bazılarını himaye etmiştir. Bunların başında Şeyhü'l-İmâmü'l-Alim Muvaffakuddin Abdülaziz b. Abdülcebbar b. Ebu Muhammed es-Sülemî gelmektedir. Nüriyye Bimaristan'ında görev yapan bu tabip alim sıfatını Emîniyye Medresesinde fıkıh eğitimi almasına borçluydu. İbn Şükr bu tabibin maharetlerini görerek onu yakın himayesine aldıktan sonra Reisü'l-atıbbâ' olarak tayin etmiştir. Selâhaddin-i Eyyûbî'nin hususi hekimi İbn Mitrân'dan icazetli olan Sülemî, İbn Şükr sayesinde devlet kademesinde önemli bir konuma yükselmiştir. Sülemî tabibler için bir ders kitabı niteliğinde olan *İmtihânü'l-elibbâ' li-kâffatü'l-atıbbâ'* isimli eseri İbn Şükr'e ithaf etmiştir. Eserin mukaddimesinde Sülemî vezire övgüler dizmiş ve özellikle Mısır'daki tıbbi gelişmeleri ve hastanelerdeki iyileştirmeleri vezire borçlu olduğunu ifade etmiştir. İbn Şükr'ü Şafi ve Mâlikîlerin müftüsü olarak isimlendirir. Mamafih bu övgüler kitapların ithaf kısımlarında bulunan özelliklere sahip olsa da İbn Şükr için söylenenler hükümdarlarıinkiyle benzer özellikler taşımaktadır. Söz konusu kitap İbn Şükr'e yönelik övgüler fazlasıyla mevcut idiye de asıl hükümdar olan el-Melikü'l-Âdil'e yönelik herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.⁷⁷

Sülemî-İbn Şükr ilişkisi, Kadı el-Fâzıl-İbn Meymûn ilişkisine benzerlik göstermektedir. İbn Meymûn, bildiği üzere Kadı el-Fâzıl tarafından Selâhaddin Eyyûbî'nin kişisel tabibi olarak atanmış ve Eyyûbî'nin vefatından sonra el-Melikü'l-Efdal'in tabipliğini üstlenmiştir. Ancak, el-Melikü'l-Efdal'in iktidarı kaybetmesiyle birlikte İbn Meymûn'un etkinliği azalmıştır. Kadı el-Fâzıl'ın da güç kaybetmesiyle birlikte, İbn Meymûn yeni iktidar tarafından tutulmamıştır. İbn Şükr, Kadı el-Fâzıl taraftarlarından tamamen kurtulmak amacıyla İbn Meymûn'un etkisini ortadan kaldırarak Sülemî gibi bir tabibin himayesini üstlenmiştir. Sülemî'nin himaye edilmesi, İbn Şükr'ün Kadı el-Fâzıl'ın politikalarını benimsemesi anlamına gelmiştir. Bu durum, İbn Şükr'ün Kadı el-Fâzıl'ı taklit ettiği gibi himayede de onu taklit ettiğini göstermektedir.⁷⁸

5. İbn Şükr'ün Etkisinin Azalması ve Azline Giden Olaylar

İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil için mükemmel bir devlet adamı ve vezir olmasına karşın halk ve bürokrasi çevresinde oldukça korkulan ve sevilmeyen bir kişiliğe sahipti. el-Melikü'l-Âdil'in mali politikalarını ustaca yerine getirmiş ve bürokraside gerekli düzenlemeleri yapmıştı. İbn Şükr'ün başarılı vergi politikaları sonucunda beytûmal dolmuş, Selâhaddin dönemindeki boş halinden eser kalmamıştı.

⁷⁵ Doris Behrens-Abouseif, "Hâkim Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-camii> (erişim tarihi:12.05.2023); Çeşme bugün kullanılmaya devam etmektedir. Çeşitli tamirler görmüş ve orijinal hali kaybolmuştur.; Ayrıca Bakz.; Arif Tamir, *el-Hâkim biemrillah, Halife, İmam ve Muslih*, Beyrut 1982.

⁷⁶ Ali Tantavî, *Camii'l-Emevî fi Dımaşk*, Mekke 1989, 17; Gary Leiser, 100.

⁷⁷ LEiser, 103; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz.; Leiser, Gary and al-Khaledy, Noury (2004), Questions and Answers for Physicians: A Medieval Arabic Study Manual by ' Abd al- ' Azîz al-Sulamî, Leiden: Brill. 3-6.

⁷⁸İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', 582-583; Leiser, A.g.e., 103; Joel L. Maimonides Kraemer, *The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*, New York (2008), 205.

Onun başarılı siyaseti halk nezdinde karşılık bulmamıştı. Her ne kadar ulemaya karşı önemli yardım ve destekte bulunsa da karakter olarak sert mizaçlı olması sıradan insanların ondan çekinmesine yol açmıştı. Kimse ondan izinsiz iş yapamıyor ve sultan ile konuşmak için onun iznini almak gerekiyordu.⁷⁹ Bu durumdan diğer hanedan üyeleri de rahatsız olup Âdil ile konuşmak için izin istemek zorunda kalıyorlardı.⁸⁰ Sert geçen bir kuraklık ve yağışsızlık Mısır ve Suriye'de gelirlerin ve dolayısıyla vergi kalemlerinin düşmesine neden olmuştu. Burada İbn Şükr'ün sık sık başvurduğu yöntemlerden birisi de bu zor zamanlarda zengin devlet adamlarının ve azledilen memurların mallarını müsadere etmektir. Bu durum hazineyi rahatlatırsa da devletten maaş alan kesimin hemen hemen tamamına yakını vezirden nefret etmekteydi. Tabiatıyla zaman içerisinde İbn Şükr hakkındaki şikayetler arttı. İbn Şükr'ün zorbalığının yanı sıra kibirli tavrı da beğenilmeyen huylarındandı. Kibir, zorbalık ve kin tutma onun sevilmeyen hasletlerindendi. Bir kişi kendisinden habersiz bir iş yapmaya kalkışır ve var olan düzene muhalif hareket ederse onu affetmez ve cezalandırılncaya kadar onun peşinden giderdi. Onun tarih kaynaklarına geçtiği sözü olan “Ben çekişsem sen çivi olma.” sözü aslında ne kadar tehditkâr bir duruşa sahip olduğunu göstermektedir.⁸¹ İbn Şükr'ün diğer devlet bürokratlarına karşı tutunmuş olduğu tavırlardan el-Melikü'l-Âdil'in haberi oldu. İbn Şükr'e olan bakış açısı değişmeye başladı. 1209 yılında el-Melikü'l-Âdil'in Sincâr muhasarası sırasında kumandan ve bürokratlarıyla bir divanü'l-ceyş tertip etmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Problemlili geçen Sincar muhasarasında alınacak kararlar için devlet adamlarıyla istişareye girişildi. Bu istişare sonucunda İbn Şükr'ün Sincar'ın kuşatılmasıyla ilgili görüşünü uygun bulmadı. Buna mukabil el-Melikü'l-Âdil diğer ümeranın görüşlerinden bazılarını tatbik etti. Sincar her ne kadar el-Melikü'l-Âdil döneminde ele geçirilirse de birtakım kazanımlar elde edilmişti. Sincâr'ın düşmemesi İbn Şükr'ü haklı çıkarmış ve kendi görüşlerinin dinlenmemesi nedeniyle divanı terk etmiştir. İbn Şükr'ün bu davranışı ve toplantıyı terk etmesi üzerine orada bulunan bürokratlar İbn Şükr aleyhinde tezvirata başladılar. Durum İbn Şükr aleyhine dönünce cezalandırılmaktan korkarak el-Cezire'ye kaçtı. El-Melikü'l-Âdil derhal vezirinin geri getirilmesi için işlemlere başladı. Hama hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr ile Baniyas hâkimi Fahreddin Cihârkes peşine düştüler. Resû'l-Ayn'da yakalanan İbn Şükr'ü, Mansur ve Ciharkes'in nezaretinde sultana geri getirdiler.⁸²

Sultanın İbn Şükr'e olan kızgınlığı azalsa da artık ona güvenmiyordu. İbn Şükr'ün bu olayla birlikte devlet nezdinde etkisi ve nüfuzunun azaldığı söylenebilir. El-Melikü'l-Âdil vezirini azletmeye de ona verilen görevler azaldı. El-Melikü'l-Âdil, el-Cezire seferine çıktığında yine yanında vezirini bir müşavir olarak götürmüştür. İbn Şükr doğuya yapmış olduğu seferlerde üvey babası Fahreddin Mikdâm b. Şükr'ü naib olarak bırakmıştır. Mikdâm b. Şükr bu süreçte veliaht el-Melikü'l-Kâmil'in hizmetinde ve ona bağlı olarak görev yaptı. El-Melikü'l-Kâmil ile Mikdâm hem nâib hem de Nâzirü'd-devâvin⁸³ olarak görev yaptığı sırada ilişkileri ilerledi ve iyi bir dostluk kurdular. İbn Şükr'ün çevresi Mikdâm'ın bu kadar etkin olmasını hazmedemediler ve seferde bulunan İbn Şükr'e mektup göndererek Mikdâm'ın aleyhlerine olan davranışlarını mübalağa ile anlatarak İbn Şükr'ü üvey babasına karşı kıskırttılar. İbn Şükr Kahire'ye döndüğünde Mikdâm'ı cezalandırmak için girişimlere başladı. Fakat Mikdâm üvey oğlunun kendisine olan garezini ve maksadını bildiğinden Kaletü'l-cebel'de bulunan veliaht el-Melikü'l-Kâmil'e sığınmak mecburiyetinde kaldı. İbn Şükr veliaht el-Melikü'l-Kâmil'den Mikdâm b. Şükr'ü kendisine teslim etmesini istedi. Onun kendisinin yokluğunda hazineden haksız yere mal aldığını ve hırsızlık yaptığını ve bu yüzden cezalandırılması gerektiğini vurgulamıştı. İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil'in huzuruna çıkarak Mikdâm b. Şükr'ün cezalandırılması gerektiğini ifade ettikten sonra el-Melikü'l-Kâmil'in bir suçluyu koruduğunu söyleyerek onu şikâyet etti. el-Melikü'l-Âdil bu durumu tahkik etmek için oğlu Kâmil'i huzuruna çağırdı. Devlet içerisindeki krizi başlatanların İbn Şükr'e bağlı olan emir ve bürokratlar olduğunu, Mikdâm'ın ise kendi emrinde ve herhangi bir yolsuzluğa karışmadığını söyledi. Adil, İbn Şükr'e eskisi kadar güvenmediği için bu tahkikatı yapmış ve sonucunda Mikdâm'ın suçsuz olduğu anlaşılmıştı. Adil arabulucular göndererek iki önemli devlet adamını barıştırmaya çalışsa da tam manasıyla başarılı olamadı. 1212 yılında el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr ve Mikdâm b. Şükr Darü'l-vizâre'de buluştu. İbn Şükr her ne kadar eski nüfuzunda

⁷⁹ İbn Şakir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve 'z-zeyl 'aleyhâ*, II/194.

⁸⁰ Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyübîler*, 186.

⁸¹ Makrizî, *el-Mukâffa*, IV/596.

⁸² Nüveyrî, XXIX/35-37.

⁸³ Tüm divanlardan hukuki anlamda sorumlu üst düzey görevli. Bkz; Muammer Gül, (2008), “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin, 434-452

değilse de onun kin ve hasetkar tutumu üvey babasıyla olan durumunu bu toplantıda bile düzeltmedi. Geçici bir barışma dönemi sonrasında İbn Şükr ve el-Melikü'l-Âdil yeniden Suriye seferine çıktılar. Seferden döndüklerinde iki bürokrat arasındaki kriz bitmemiş aksine daha da büyümüştü. İbn Şükr, Mikdâm'ın el-Kâmil'in himayesinden ayrılmasını beklemeye başladı. Mikdâm bunun farkında olduğu için el-Kâmil'in yanından hiç ayrılmadı.⁸⁴

Sultan Âdil, İbn Şükr'ün sorumsuz ve kin dolu hareketlerinden ötürü onun ferman vermesi ve evrak imzalaması gibi işlerden el çektirerek bir anlamda İbn Şükr'ü açığa aldı ama azletmedi. (Temmuz 1212). İbn Şükr hem Adil hem de Kâmil'in kendisine olan tavırlarından rahatsız oldu. Eyyübî devletin mali konularda en bilgin kişisi olan İbn Şükr'ün siyasi tecrübesi de olduğundan kendisine olan güveni ve kibirli tavrı nedeniyle hem Adil'e hem de Kâmil'e bir ders vermek amacıyla devlet işlerini yavaşlatmaya başladı. Bu durum işleri görülmeyen Mısır halkının eza ve cefa görmesine sebebiyet verdiğinden onun hakkındaki şikayetler daha da arttı. el-Melikü'l-Âdil, İbn Şükr'ün davranışın altında yatan asıl sebebin Mikdâm b. Şükr olduğunu anlayınca oğlu el-Melikü'l-Kâmil'i huzuruna çağırarak durumun düzelmesi için Mikdâm b. Şükr'ü himaye etmekten vazgeçmesi gerektiğini söyledi. el-Kâmil, Kaletü'l-Cebel'e çıkarak Mikdâm'a durumu izah etti. Sultanın artık himaye etmemesini ve kendisini İbn Şükr'e teslim etmesini emrettiğini belirtti. Mikdâm hamisinin çaresizliği karşısında hayal kırıklığına uğramıştı. Mikdâm, Kâmil'e kendisinin İbn Şükr tarafından nefret edilmesinin en önemli nedeninin veliahtlığın el-Melikü'l-Kâmil'in uhdesinde olması gerektiği ile ilgili tavrıydı. Mikdâm kendisinin el-Melikü'l-Âdil den sonra tahta geçecek olan saltanat azasının el-Melik'ül-Eşref değil el-Melikü'l-Kâmil olduğunu ve bu yüzden aralarının bozulduğunu iddia etti. el-Melikü'l-Kâmil bu durumun gerçek olup olmadığı ile ilgili belge isteyince önüne birtakım belgeler sundu. Belgelerde Kâmil'in Mısır hükümdarı olmaktan azledilmesi gerektiği ve onun yerine Ahlat Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'in Mısır'ı ve dolayısıyla Âdil sonrası saltanatı alması gerektiği ifadeleri içeren belge ve mektuplar Kâmil'e sunuldu. Belgelerde el-Melikü'l-Kâmil ile ilgili ağır ifadeler ve hatta hakaretler de vardı. El-Melikü'l-Kâmil bu belgeleri alarak babasının bulunduğu saraya geldi. el-Melikü'l-Kâmil'in zamansız bir şekilde geldiğini gören Âdil oğluna geliş nedenini sordu. Kâmil de Vezir Sâhib b. Şükr'ün sultan ile oğulları arasına nifak sokmak istediğini söyleyerek mektup ve diğer belgeleri sultana sundu. Belgelerdeki ifadeler aslında Adil'in Kâmil'e söylediği sözler de bulunmaktaydı. Adil çocukları hata yaptığında kızar ve bazen onlara söverdi. Muhtemelen İbn Şükr de Adil'in bu ifadelerinden bazılarını bu yazılarında kullanmıştı. Mamafih İbn Şükr'ün el-Melikü'l-Kâmil'e yönelik bir hakareti bulunmamaktaydı. Fakat bu belgelerin ortaya çıkmasıyla birlikte çocukları arasında bir fitne çıkma ihtimali söz konusu olduğundan İbn Şükr'ün vezaret makamından azledilerek Sâhibiyye Medresesinin bulunduğu civardaki evine döndü.⁸⁵

İbn Şükr 7 Rebiülevvel 607 (7 Ağustos 1212) yılında azledilmiş ve mallarının müsadere edilmesine ve Amid'e sürgüne gönderilmesine karar verilmiştir. İbn Şükr, Adil tarafından azledildikten sonra af dilemek amacıyla Kaletü'l-Cebelde bulunan el-Melikü'l-Kâmil'in huzuruna çıktı. Kâmil tarafından kabul görmeyen İbn Şükr oradan ayrılmak zorunda kaldı. Güçlü ve kudretli bir vezirin bu şekilde kapıdan çevrilmesi utanç vericiydi. İbn Şükr bu sefer el-Melikü'l-Âdil'in hanımlarından olan el-Melikü'l-Muiz Mücirüddin Yakub'un annesinin evine gitti. Ondan sultan ile aralarının düzelmesi için arabuluculuk etmesini istedi. Bu durum Âdil'i çok kızdırdı. Hanımına başvurulması sultan açısından da kabul edilemez bir durumdu. İlk etapta idam etmek istediye de bu kararın kızgınlıkla alındığını anlayarak vazgeçti. Kâmil'e yazmış olduğu mektupta İbn Şükr'ün kendisinden Sincar seferinde 600.000 dinar aldığını ve bu paraların iade edilmesini talep etmiştir. Kâmil bunu üzerine İbn Şükr'ü kaleye çağırarak mallarına el konulmasını ve Sincar'da kendisine verilen dinarların geri verilmesini emretti. İbn Şükr'e yakın bazı emirler onun aslen pamuk tüccarı olduğunu ve bu kadar parayı temin etmesinin imkânsız olduğunu söylediler. İbn Şükr pamuk tüccarlarından vergi olarak pamuk alıyor ve bunları satarak devlete gelir sağlıyordu. Sincar'da seferde iken ödemesi gereken vergi gelirlerini ödemeyince şüpheli duruma düştü. İbn Şükr malları satıp sultana vermesi gereken parayı denkleştirmek için izin istedi. Söz konusu mallar satılıp sultana verildikten sonra kalan malları müsadere edilmedi.⁸⁶

⁸⁴ Nüveyrî, XXIX/35-37; Makrizi, *Sülûk*, I/I, 228.

⁸⁵ İbn Nazif, 5; Corcis, *Tarihü'l-Eyyübiyyin*, 5; Nüveyrî, .., XXIX/35-37.

⁸⁶ Makrizi, *el-Mukaffa*, IV/597; Nüveyrî, XXIX/77.

İbn Şükr, 22 Kasım 1212 tarihinde Kahire'den ayrıldı. Seyahatinde tüm varlıklarını, evini, ailesini ve hizmetkârlarını yanında götürdü. Eşyalarının taşınması için 30 deve gerekti. İbn Şükr'ün düşmanları, tüm mülklerinin sultan tarafından elinden alınmasını talep ediyorlardı. el-Cezire'ye doğru harekete geçen İbn Şükr el-Melikü'l-Eşref'e sığınmak ve onun himayesine girmek istedi. Fakat el-Melikü'l-Eşref, İbn Şükr'ü himaye etmekten imtina ederek onu memleketine kabul etmedi. Hama Hükümdarı el-Melikü'l-Mansur'a da sığınmak istediye de Âdil onun Hama'ya gitmesine izin vermedi. İbn Şükr'ün Âdil'in isminin hutbede okunmadığı bir şehre gitmesine izin vardı. Onun dışındaki Eyyübî topraklarına girmesi yasaklanmıştı. Yolculuğu boyunca konakladıkları şehirlerde halk ve ileri gelenler tarafından ilgi gördü. Bu durum vezirin şöhretinin nereye kadar uzandığının bir göstergesiydi. el-Melikü's-Salih, Nasirüddin Mahmud'un hakimiyetinde olan Amid'e gelerek burada Atabeg tarafından ilgi gösterilerek himaye altına alındı.⁸⁷ İbn Şükr'ün Amid'e sürgün edilmesinden sonra bürokrasiden tüm kesimler rahat bir nefes aldılar. Âdil'in sultan olduğundan beri yanında tuttuğu bu bürokrati bir korku imparatorluğu ve ceberrut bir ortam oluşturmuştu. el-Melikü'l-Âdil'in huzuruna rahatça ve baskı altında kalmadan girenler sevinçlerini sultana belli ettiler. Sultan İbn Şükr tarafından kuşatılmış olduğunu o zaman anlamıştı. İbn Şükr'ün oğlu olan Tâceddin Yusuf, babasından sonra 2 Şubat 1213'te görevden alındı. O da babasının yanına gelerek Amid'de valilik yapmış ve babası Kahire'ye dönene kadar burada görevine devam etmiştir.⁸⁸

el-Melikü'l-Adil, Mikdâm b. Şükr'ü vezir olarak tayin etti. Mikdam b. Şükr, üvey oğlu İbn Şükr gibi Adil ile beraber seyahat etmemiş ve veliaht el-Kâmil'in yanında kalmıştır. Mikdâm 3 senelik vezirliği süresince (1213-1216) birtakım kararlar almıştı. İbn Şükr üvey babasına göre daha tecrübeli ve liyakat sahibi bir devlet adamıydı. Onun görev süresince ceberrut tutumu dışında mali ve siyasi uygulamalardan herhangi bir şikâyet söz konusu değildi. Mikdâm b. Şükr dönemindeki iki mesele onun başını ağrıttı. İlki el-Melikü'l-Kâmil'in annesi tarafından yaptırılan İmam Şâfi Türbesi (Kubbetü'l-İmâm eş-Şâfi) için devlet hazinesinden çok büyük meblağlar harcanmıştı.⁸⁹ el-Melikü'l-Âdil, prensip olarak hazinenin dolu olmasını ve beytümaldan yapılacak harcamaların tasarruflu bir şekilde yapılmasını İbn Şükr sayesinde gerçekleştirebilmişti. Burada Şafi mezhebinin kurucusu olan İmam-ı Şâfi için bir türbe inşasında büyük paraların harcanması Âdil tarafından tepkiyle karşılandı. Veziri Mikdâm b. Şükr'e bu harcamanın ayrıntılarını ortaya koymasını istediye de hesap veremedi.⁹⁰ İbn Şükr gibi tasarruf sahibi bir vezirden sonra göreve getirilen diğer vezirin böyle külfetli harcamalar yapması ve hazinede açıklar oluşturması Adil tarafından kabullenilemezdi. Mikdâm'ın azledilmesine yol açan diğer bir olay ise el-Kâmil'in oğlu el-Melikü'l-Mesud Atsız liderliğindeki bir ordunun Yemen'e gönderilmesi sırasındaki yapılan muazzam ve hadsiz harcamalar olmuştu. Bu iki olay Mikdâm'ın cezalandırılmasına sebep oldu. Adil'in kızgınlığı Mikdâm'ın kifayetsiz bir vezir oluşundan olmuştu. Adil, Mikdâm'ı önce sopalatmış daha sonra ise hapsedirmiş ve sırayla Kahire, el-Cezire ve nihayet Busra's-Şam hapisanesine naklettirmek suretiyle onu da ülkesinden kovmuştur.⁹¹

Âdil, İbn Şükr'ü böylesine küçük düşürücü bir şekilde cezalandırmamıştır. İbn Şükr'ün mal varlığını elinden almadan, kendi ülkesinin sınırlarının dışına sürgüne göndermiştir. Mikdâm'a bu ağır cezayı uygulamasının sebebi, kanaatimize göre üvey oğluna karşı yürüttüğü siyasi entrikalar sonucunda üvey oğlunu görevden almasıdır. Âdil, İbn Şükr'ü oldukça başarılı bulmasına rağmen onu görevden almak zorunda kalmıştır. Kendi makam ve mevkisini kurtarmak için ailevi sırların ortaya çıkmasını sağlayan Mikdâm, Âdil'i de zor durumda bırakmış ve İbn Şükr'ü istemsiz bir şekilde azletmek zorunda kalmıştı. Âdil, İbn Şükr'ü azletmemiş olsaydı oğulları arasına fitne girecek ve devlet sarsıntıya uğrayacaktı. Mikdâm makamını korumak uğruna hükümdarlar arası konuşma ve yazışmaları ifşa ederek kendisini kurtarmıştı. Ancak üvey oğlunun yerine geçtiğinde bu vazifeyi layıkıyla yerine getirememiş ve dönemde büyük hatalar yapmıştır. el-Melikü'l-Âdil, Mikdâm'ı azlettikten sonra 1218 yılında vefat

⁸⁷ Kütübî, *fivâtü'l-Vefeyât*, II/194; Zerkeşi, *Ukûdü'l-cümân ala vefeyati'l-a'yan*, 149; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII/106; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-Zehab*, V/100; Ebû Şâme, *Zeylü'r-Ravzeteyn*, 115; Zehebî, *İber*, V/90; Makrizi, *Hutat*, II/371.

⁸⁸ Safedi, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIX/200.

⁸⁹ Hasan Abdülvehhâb, *Târîhu'l-mesâcidi'l-eseriyye*, Kahire 1946, 106.

⁹⁰ İbnü'l-Amîd, 6; Nüveyrî, *nihayetü'l-Ereb*, XXIX, 49.

⁹¹ Zehebî, *Siyer-i Alâmi'n-Nübelâ*, XXII/331; *Nücümüz-zahire*, II/397.

edene kadar herhangi bir vezir tayin etmemiştir. el-Melikü'l-Âdil artık çok yaşlanmış ve son iki yılında idari vazifeleri oğullarına devrederek son yıllarını nispeten daha sakin geçirmiştir.⁹²

6. El-Melikü'l-Kâmil'in Saltanatı ve İbn Şükr'ün İkinci Vezirlik Dönemi

Haçlı ordularının Mısır'ı ele geçirmek maksadıyla düzenlemiş oldukları V. Haçlı seferi Dimyat'ın ele geçirilmesiyle önemli bir safhaya ulaşmıştı. Dimyat ve dolayısıyla Mısır'ı koruyan Burcu's-Silsile'nin Haçlılar tarafından ele geçirilmesi sonrası el-Melikü'l-Âdil bu duruma çok üzüldü ve hastalığının artması sonucu vefat etti (31 Ağustos 1218).⁹³ Veliâhd el-Melikü'l-Kâmil Haçlı seferlerinin gölgesinde ve iç karışıklıkların ortasında tahta geçti. Onun saltanatına karşı çıkanlar arasında hanedandan kimse yoktu. Buna mukabil onun güçlü yapısı dolayısıyla istediklerini yaptırılmayacağını düşünen belli bir grup vardı. Bunların başında Hakkâriye Kürtlerinin önde gelenlerinden emir İmâdeddin Ahmed İbnü'l-Meştûb bulunmaktaydı.⁹⁴ Bu emir, Zengîler döneminden itibaren hükümdarlar nezdinde çok muteber bir yere sahip olup kendisine itaat eden önemli bir topluluk vardı. Sultan Selâhaddin tarafından özellikle Kudüs'ün alınması sırasındaki yararlılıkları dolayısıyla Nablus ve civarı olmak üzere iktâları bulunmaktaydı. İbnü'l-Meştûb, el-Melikü'l-Kâmil'in isteklerini tam manasıyla kabul ettiremeyeceğini bildiğinden daha itaatkâr bir yapıya sahip olan onun kardeşi el-Melikü'l-Fâiz İbrahim'i tahta geçirmeyi istiyordu ve bunun için kendisine bağlı emirlerle istişare halindeydi.⁹⁵ Bu emirler arasında Emir İzzeddin el-Hâmidî, Emir Esedüddin el-Hakkârî ve emir Mücâhidüddin gibi Eyyûbî devletinin ileri gelen emirleri bulunmaktaydı.⁹⁶ el-Melikü'l-Kâmil, İbnü'l-Meştûb ile emirlerin toplandığı yere geldiğinde, emirler ellerinde Mushaf-ı Şerif bulunarak kardeşi Melik Fâiz'e biat etmek için yemin ediyorlardı. Ancak el-Melikü'l-Kâmil, bu manzarayı görür görmez kendi hayatının tehlikede olduğunu anladı ve hemen oradan ayrıldı.⁹⁷

El-Melikü'l-Kâmil tahta geçmesine rağmen yanında ona destek olacak bir yardımcısı ve güvenilir tecrübeli bir adamı yoktu. Mikdâm b. Şükr'ün devlet hazinesine vermiş olduğu zararlar ortada olup onun kargaşayı yönetecek seviyede siyasi tecrübe, birikim ve kıvrak zekaya sahip değildi. Kâmil bunun üzerine babasının uzun yıllar müşavir ve vezirliğini yapmış olan ve kendisiyle aslında arası iyi olmayan ancak siyasi deha olan Safiyüddin b. Şükr'ü Artuklu hükümdarı Nasirüddin'den talep ederek Amid'den Kahire'ye gelmesini temin etti. el-Melikü'l-Kâmil, İbn Şükr'ü üst düzey ikramlar ve hürmetle karşılayarak onu sarayına davet etti. İbn Şükr'ün vezarete tayin olması aslında el-Melikü'l-Kâmil'in hükümdarlığı süresince iyi bir yardımcıya ve maliyeciyeye ihtiyacı olduğundan dolayıdır.⁹⁸ İbnü'l-Meştûb'un darbe girişimi, İbn Şükr'ün Mısır'a dönüp vezir olarak atandıktan sonra eski gücünü yeniden kazanmasına yardımcı oldu. İbn Şükr'ün göreve gelmesiyle birlikte boşalan hazinenin hızla doldurulması, vergilerin tahsil edilmesi ve işlerin düzeltilmesi sağlandı. Zaten mevcut olan mali ve siyasi düzeni nispeten koruyan İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil döneminde yaptığı icraatları hayata geçirmeye başladı.⁹⁹ el-Melikü'l-Kâmil vezirinin kendisine İbnü'l-Meştûb meselesinde içini rahatlatmış olsa da o Âdiliyye karargahında kalamamış ve bunun yerine daha güvenli bir bölge olan Eşmum Tanah'a gitmiştir. el-Melikü'l-Kâmil'in bu tavrı askerleri arasında huzursuzluk vermişse de el-Melikü'l-Muazzam'ın da girişimleriyle birlikte İbnü'l-Meştûb meselesi çözülmüş oldu. İbnü'l-Meştûb darbesinin kolaylıkla çözümlenmesinde hanedan üyelerinin el-Melikü'l-Kâmil'e yapmış oldukları desteğin yanı sıra İbn Şükr'ün güven veren siyaseti de bulunmaktaydı.¹⁰⁰ İbn Şükr yaklaşık beş yıldan beri sürgünde olup kendisine yönelik komplo kuranlara yönelik intikam hisleriyle birlikte devlet içerisinde hızlı bir tasfiyeye gitti. İbn Şükr, el-Melikü'l-Âdil dönemindeki gibi rahat bir yönetimle karşı karşıya değildi. İkinci döneminde karşı karşıya kalmış olduğu ve çözülmesi gereken sorunlar arasında İbnü'l-Meştûb meselesi, Dimyat'ın kurtarılması, Haçlılar ile olan münasebetler, Arap kabilelerin isyanları, artan

⁹² Nüveyrî, *nihayetü'l-Ereb*, XXIX/60; Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyûbiler*, 190-191; Gary Leiser, *Ibn Shukr*, 104-105

⁹³ Sibt İbnü'l-Cevzi., VIII/II, 593; Makrizî, *Sülûk*, I/I, 225-226; Ebu Şame, V/170.

⁹⁴ İbn Hallikân, I/180

⁹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirat*, XXII/381.

⁹⁶ İbn Hallikan, III/497; *Nücumü'z-Zahire*, VI/110.

⁹⁷ Nihayetülereb, XXIX/55; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII/275; İbn Tağribirdi, *Nücumüzzahire*, VI/155.

⁹⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lakü'l-hatire fi zikri ümerai's-Şam ve'l-Cezire*, 202; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbari'l-Beşer*, I/357.

⁹⁹ Kuşcu, 312.

¹⁰⁰ İbn Hallikan, I/180-181; Safedî, *füvâtü'l-vefeyât*, VII/148.

pahalılık vb. pek çok mesele bulunmaktaydı. el-Melikü'l-Kâmil bu kadar büyük sorunlar yumağını çözecek yegâne kişinin İbn Şükr olduğunu biliyordu.¹⁰¹

İbn Şükr, ilk olarak Kahire ve Fustat'ta bulunan tüm bina ve mülklerin kadastro araştırmasını yaparak buna göre vergiler koymak suretiyle işe başladı. Halkın elindeki malları tespit ederek kazanca göre vergiler koydu. Bunun yanı sıra Fustat'ta bulunan pamuk vb. tekel ürünlerinin toplanıp satıldığı dükkân ve depoları ve buna bağlı olan hanları kapatarak tamamını Fustat'ın güneyinde bulunan darüssültan ve darülmülk'e devretti. Tekel malların satışını buradan gerçekleştirerek buradan gelecek komisyonları hazineye devrederek vergi kayıplarını önemli ölçüde azalttı. İbn Şükr bununla da yetinmeyerek zenginlerden senelik vergiyi iki aylık gelire eşit gelecek şekilde talep etti.¹⁰² İbnü'l-Meştûb darbesinde özellikle gayrimüslimlerin bir desteği söz konusuydu. Bu yüzden İbn Şükr bu bahaneyi iyi değerlendirerek Hristiyanlara ağır vergiler koyarak onları sindirdi. İbn Şükr, Hristiyanlar ve Yahudilerin yanı sıra Müslümanlara yönelik ağır vergiler koydu. Seyyar satıcılar, işçiler, şarkıcılar ve alimler askere alınmak veya bunun karşılığında bedel ödemek zorunda bırakıldı. Haçlı seferlerinin bu denli yoğun bir şekilde gerçekleşmesi, İbn Şükr tarafından özellikle yerli halkın askere alınması veya buna karşılık bir bedel ödemesi zorunluluğu getirmişti.¹⁰³ Beşinci Haçlı seferi boyunca İbn Şükr kararlı bir şekilde etkili ve acımasızca Mısır halkından el-Melikü'l-Kâmil'in saltanatını ayakta tutmak için yeterli kaynağı topladı. Bu durum hem İbn Şükr'ün gücünün artmasına hem de Haçlıların Mısır'dan kovulmasına sebep oldu.¹⁰⁴

El-Melikü'l-Kâmil özellikle Dimyat kuşatmasında vezirinin engin tecrübe dolu bilgilerinden istifade etmiştir. İbn Şükr, Silsile burçlarından sonra Dimyatın da düşeceğinden emindi. Bu yüzden sık sık veziri ile istişarelerde bulunuyordu. İbn Şükr, hükümdara düşmanla barış müzakerelerine girmesini tavsiye vermişti. Dimyat muhasarasını kaldırmaları karşılığında Kudüs'ü vermeyi teklif etmiş ve hatta daha da ileri giderek yıllık 30.000 altın vermeyi dahi teklif etmiştir. Buna karşın Haçlılar sayıca üstün olduklarından ve desteğin gelmeye devam ettiğini bildiklerinden Müslümanların bu önerisini kabul etmediler. Artık savunulması mümkün olmayan Dimyat, Haçlılar tarafından 5 Kasım 1219'da ele geçirildi.¹⁰⁵ Dimyat'ı ele geçiren Haçlılar, Temmuz 1221'de Kahire'ye yürümeye karar verdiler. Ancak Mısır arazisinin konumu ve Nil'in hidrolojisinden yeteri kadar bilgi sahibi olmadıklarından tuzağa düştüler. Eyyübîler Nil sularının taşma zamanı olduğundan bölgenin dışında karargahlarını kurup bentleri açtılar. Haçlıların yol güzergahı tamamen sular altında kaldı. Dimyat'a gidecek bölge sulara kapılmış oldu.¹⁰⁶ İbn Şükr Haçlıların Nil arazisi hakkında bir şey bilmediğini bildiğinden eninde sonunda bu hileye düşeceklerinden emin olduğundan stratejik hamleler yapmıştı. Ordunun kalan kısmının kurtulabilmesi karşılığında Dimyat teslim edilecekti. Hristiyan esirleri bir gemiye bindiren İbn Şükr bunları Nil nehri üzerinden getirerek Haçlılara bıraktı. Esirler arasında Selâhaddin döneminden kalanlar bulunmaktaydı.¹⁰⁷ Dimyat, Haçlı işgalinden kurtarıldı. Aynı zamanda Mısır'ın işgal edilme tehlikesi olduğundan bu stratejik hamleler Mısır'ı ve diğer İslam beldelerini Haçlı işgalinden korumuş oldu. Barış antlaşması gerçekleştikten sonra el-Melikü'l-Kâmil yemek tertip etti. Bu yemeğe el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'l-Muazzam İsa, el-Melikü'l-Eşref Musa ve İbn Şükr'ün yanı sıra Hibetüllah b. Mehâsin ve Gazze kadısı da katıldı. Mansura'da düzenlenen yemekte Melik Eşref'in şarkı söylemekle meşhur şarkıcı cariyesi Sittü'l-Fahr, ud çalarak şarkı söyledi. el-Melikü'l-Eşref ve el-Melikü'l-Kâmil'in yanı sıra kadınlar da birlikte ezberlemiş olduğu şarkıları söyleyip şarkıcı cariyeye eşlik ettiler.¹⁰⁸

el-Melikü'l-Kâmil V. Haçlı seferinden sonra veziri İbn Şükr'ü Nil halicinde kalmış olduğu evinde ziyaret etmekteydi. Ocak 1222'de yapmış olduğu ziyarette İbnü'l-Meştûb ile birlikte hareket eden emirlerin akıbetini gördüler. Darbeye iştirak eden emirler henüz Dimyat'ta idiler. İbn Şükr, sultana

¹⁰¹ Thomas C. Van Cleve, "The Fifth Crusade", *A History of the Crusades*, II, Madison, Milwaukee, (London: The University of Wisconsin Press 1969), 396-397.

¹⁰² Gary Leiser, 111.

¹⁰³ Nüveyri, XXIX/92; Gary Leiser, *Prostitution in the Eastern Mediterranean World: The Economics of Sex in the Late Antique and Medieval Middle East*, (London: yayınevi, 2017), 107.

¹⁰⁴ İbn Vâsıl, III/270.; İbnü'l-Esîr, XII/277.; Makrîzî, II, 190-195

¹⁰⁵ Ebu Şâme, 165.; İbn Kesîr, XII/184.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, XII/276.; Makrîzî, I/1, 195

¹⁰⁷ Gary Leiser, 11

¹⁰⁸ İbn Hallikan, V/335-336.

onların Mısır topraklarından sürülmelerini söyledi. Orada bulunan emirlere mektup gönderilerek Mısır dışında diledikleri yere gidebilecekleri emredildi. Bu emirlerin gelirleri ve maaşları el-Melikü'l-Kâmil'in memlükleri arasında bölüştürüldü.¹⁰⁹ İbn Şükr, Eyyübî devletinin önde gelen danışmanlarından biriydi ve el-Melikü'l-Kâmil tarafından büyük bir güvene layık görülen bir kişi olarak kabul edilmekteydi. el-Melikü'l-Kâmil'in oğulları olan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb ile II. el-Melikü'l-Âdil de onu ziyarete geliyorlar ve onun tecrübelerinden istifade ediyorlardı. Her iki melik de hocaları olarak gördüğü vezirin huzuruna girdiklerinde oturmuyorlar ve ona saygıdan ötürü ayakta duruyorlardı. Şair Abdurrahman b. Abdülvahhâb el-Kûsî bu manzarayı görünce vezire şu beyti okudu. "Eğer sen ayakta durmak farz olan Allah'ın huzurunda ayakta durmuyorsan hükümdarlar geldiğinde ayakta beklerken sen oturabilirsin". Şairin burada oldukça yaşlanmış olan İbn Şükr'ü eleştirdiği görülmektedir. Namaz kılarak oturarak kılmak zorunda kalan İbn Şükr'ün melikler geldiğinde de ayakta durmasına gerek olmadığını ve oturması gerektiğini meliklerin Allah'tan daha yüce olmadıklarını ifade etmektedir.¹¹⁰

İbn Şükr'ün, V. Haçlı seferinin yorucu, uykusuz ve stresli günlerinin etkileri altında olduğu açıkça gözlemlenmektedir. Bu süre zarfında hem savaş meydanında hem de başkentte yoğun bir şekilde çalışarak V. Haçlı seferinin neden olduğu mali ve siyasi sorunları düzeltme amacıyla çaresizce çaba sarf etmiştir. İlerleyen yaşına bağlı olarak İbn Şükr, kör olmuştur. Bununla birlikte, görevinden istifa etmek yerine, kör olduğunu halktan ve çeşitli kişilerden gizleyerek görevine devam etmiştir. Divan dairesinde emirler ve devlet adamlarıyla bir araya geldiğinde hizmetkarlarına hangi emirin nereye oturacağını ve ne yiyeceğini işaret eder ve kalabalık bir heyet gelse bile hepsini çok iyi tanıdığından şaşırılmazdı. Divanda toplantı halinde veya toplantı sonrasında da herkesin yerini bildiğinden vücut dilini de iyi kullanarak kör olduğunu gizlemiştir.¹¹¹ İbn Şükr kör olduğu dönemde de vezaret görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Fakat bu durum uzun sürmemiş gündün güne sağlığı bozulmuş ve 15 Ağustos 1225 (8 Şaban 622)'te vefat etmiştir.¹¹² İbn Şükr kendisi için yaptırmış olduğu Sâhibiyye Medresesinin yanında bulunan rıbata defnedilmiştir.¹¹³ Mısır'ın tamamından insanlar cenazeye katılmak için gelmişlerdir. el-Kâmil, tüm oğulları ve akrabalarını İbn Şükr'ün cenazesine katılmaları için göndermiştir. el-Kâmil, İbn Şükr'ün vefat etmesinden sonra onun yerine oğlu Tâceddin Yusuf'u tayin etti. Fakat iki ay sonra Sultan Kâmil, Tâceddin ile aralarında geçen ve kaynakların aktarmadığı bir durumdan dolayı onu azletmiştir. Hem Tâceddin hem de kardeşi İzzeddin Muhammed'i tutuklatmıştır.¹¹⁴ Bununla da yetinmeyen sultan para ve mülklerine el koydu. Bu müsadere ve cezalandırmalar yapıldıktan sonra Abbâsî Halifesi Zâhir bi-Emrillah, İbn Şükr ve oğulları için hilat göndermişti. Fakat İbn Şükr vefat etmiş ve oğulları da hapse atılmıştı. Halifenin göndermiş olduğu hilat münşi kâtibi Fahreddin Süleyman'a giydirildi. el-Melikü'l-Kâmil babası Adil gibi İbn Şükr'den sonra vezir tayin etmemiştir.¹¹⁵

SONUÇ

Selahaddin vezir olarak görev yaptığı Fâtımî devletinde bu kurumun ne kadar güçlü olduğunu görmüş ve karar vericilerin vezirler olduğunun farkına varmıştır. Bu yüzden sultan olduktan sonra vezir atamamış din adamlarından oluşan kadrosuyla devleti yönetmiştir. Selahaddin, Fâtımîler döneminde vezirlerin sultanla eşit bir konuma sahip olmasını sona erdiren ve yönetimi Eyyübî hanedanı arasında bölüştüren Selçukluların uygulamasını devam ettirmiştir. Selahaddin sonrasında Fâtımîler dönemindeki kadar olmasa da vezirlerin etkin olduğu dönem başlamış olup Melik Efdal ve Melik Adil'in vezirleri devletin yönetimini devralmışlardır. Her iki sultanın iktidarı ele geçirmek için birbirleriyle mücadeleye girmeleri, dahili karışıklıklar ve Haçlı seferleri vezirlerin etkin bir şekilde görev yapmalarının gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bürokratik düzenin devam etmesi elzem olduğundan vezirler işbaşına

¹⁰⁹ İbn Hallikan., V/89.

¹¹⁰ Makrizî, *Mukaffa*, IV/599.

¹¹¹ Münzirî, *Tekmile*, V/234-235; Nüveyrî, XXIX/130; Makrizî, *Mukaffa*, IV/600.

¹¹² Kütübî, *Füvat*, II/193; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII/159.

¹¹³ Münzirî, *Tekmile*, V/234-235; Makrizî, *Mukaffa*, IV/600.

¹¹⁴ Safedî, *Vafl*, XIX/200; Nüveyrî, *Sütlük*, XXIX/130.

¹¹⁵ Nüveyrî., XXIX/19; Buna karşın ülkede var olan para birimlerindeki tağşiş nedeniyle hapisten çıkarılarak mali işlerden sorumlu konuma getirilmiştir. Babası gibi oğlu Taceddin Yusuf da bu konuda el-Melik'ül-Kamil'in güvendiği bürokratlardan olmuştur. Bkz; Gottschalk, 147.

gelerek sultanın kendisine tevdi ettiği yetkileri kullanmışlardır. Eyyübîler dönemindeki vezaret müessesesi, özellikle mali işlerle meşgul olan ve beytülmalî yöneten bir görevli konumunda olup, Abbasiler dönemindeki uygulamaya benzerdi. Bunun için vezirler Fâtımîler dönemindeki gibi askerleri ve memlukleri olan bir vezir olmamış, buna mukabil iyi yetişmiş, divanlarda görevler almış, medresede okumuş buradan icazet almış ve eser telif etmiş alim kökenli kişiler vezir olmuşlardır. Eyyübî devletinin bürokrasideki hegemonyayı tam manasıyla kırmak noktasında başarılı olduğu söylenemez. Hanedan her ne kadar ön planda olsa da onlar vezir ve divan görevlilerini istihdam etmişler ve alınan kararlarda etkin rol oynamışlardır. Bunların başında gelen Safiyyüddin İbn Şükr, Selahaddin döneminde bürokrasiye dahil olan ve tanınmış bir ailenin ferdi olarak üvey babası ile birlikte halef selef vezir olmuşlardır. İbn Şükr'ün vezir olması Melik Adil tarafından özellikle Selahaddin ve onun çocuklarının etkinliklerinin ve nüfuzlarının azaltılması hususunda tayin edilmiş tecrübeli bir yöneticiydi. Görev yaptığı dönemlerde Melik Adil'in hanedan arasında vuku bulan meseleler başta olmak üzere Haçlı seferleri ve onların yöneticileriyle olan münasebetler yanında güçlü bir yardımcı olması elzem olduğundan onun faaliyetlerine karışmamıştır. Bu durum Selahaddin ve oğlu el-Melikü'l-Azîz dönemindeki gücü azalan bürokratik hegemonyanın tekrar ortaya çıkmasını sağlamış ve özellikle İbn Şükr'ün mali politikalarının beytülmalin zenginleşmesine önem verilmesi dolayısıyla hazinenin dolmasına ve sultanın rahat bir nefes almasına imkân vermiştir. Bu durum Adil tarafından tebrik ve takdir hissiyatıyla karşılandığından Fâtımîler dönemindeki vezirlerin uygulamalarını andıran faaliyetleri ilk başlarda göz ardı edilmiştir. Fakat onun faaliyetleri Eyyübî hanedanında sorun çıkarmaya başladığında İbn Şükr görevinden el çektilmiştir. İbn Şükr'ün azledilmesinde özellikle Mikdam b. Şükr ile olan nüfuz mücadelesi önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. el-Melikü'l-Kâmil ile olan münasebetleri de bu çerçevede ele alınmalıdır. İbn Şükr'ün veliaht belirleyen konuma yükselmesi ve Eyyübî ailesi içerisindeki problemlerle yakından ilgilenmesi onun sonunu getiren adımlar olmuştur. İbn Şükr aslında Kadı el-Fazıl'ın uygulamalarını esas almış ve onun Selahaddin dönemindeki etkinliği çerçevesinde ona benzeyen faaliyetler içerisinde bulunarak hareket etmiştir. Selahaddin'in vezir ünvanlı bir yardımcıya ihtiyacı olmadığından Eyyübî devletine yön verici olan bir bürokrattı. Kadı el-Fazıl eserleriyle Eyyübîlere olağanüstü faydalar getirmiş ve devletin inşasında Selahaddin'in ve hanedanın yanında yer almıştır. Kadı el-Fazıl'ı taklid eden İbn Şükr ondan farklı olarak hem vezir ünvanlı hem de siyasi nüfuza sahip olan daha etkili ve baskıcı bir politika izleyerek devlet adamlarına yönelik yoğun bir müsadere ve baskı siyaseti uygulamıştır. İbn Şükr, Adil tarafından azledildikten sonra yerine getirilen vezirlerin hiçbiri onun kadar başarılı olamamıştır. Melik Adil başarısız vezir istihdam etmek yerine son yıllarında ağabeyi Selahaddin gibi veziri olmadan yönetimine devam etmiştir. Buna mukabil el-Melikü'l-Kâmil babası vefat ettikten sonra tahta geçişi sürecinde yaşadıkları zorluklar nedeniyle kendisinin de şehzadeligi döneminde problem yaşamış olduğu tecrübeli devlet adamı İbn Şükr'ü sürgünde olduğu gibi el-Cezire'den Mısır'a çağırarak vezir olmasını sağlamıştır. İbn Şükr'ün ikinci dönemi ilkinde nazaran daha baskıcı bir hüviyete bürünmüş, özellikle el-Melikü'l-Kâmil'in saltanatına karşı gelen emir ve bürokratlara müsaderele uygulayarak onları bastırılmış ve hazineyi tekrar eski haline getirmiştir. İbn Şükr, Selahaddin dönemi bürokrasisini ve el-Melikü'l-Kâmil dönemindeki karışıklığı çözmeyi başarmış ve bunu da Eyyübî devletinin kurucusunun hiç arzu etmediği güçlü vezir hüviyetinde sağlamıştır. İbn Şükr'ün başarılı olmasında ailesinin tanınırlığı, ulemeden destek alması, Kadı el-Fâzıl ve diğer önemli alim bürokratların uygulamalarını temel alması gibi saikler bulunmaktadır. Bunların dışında Selahaddin döneminde başlayan bürokratik kariyeri el-Melikü'l-Kâmil döneminin ortalarına kadar devam etmiş ve bir anlamda devletin yönetim hafızasını teşkil ettiğinden Eyyübî hanedanı üyeleri kendisine büyük saygı duymuşlardır. Son olarak Eyyübî devletinde görev alan vezir ve divan reisi gibi üst düzey bürokratların uygulamalarına bakıldığında ilmin yanında tecrübelerinin ve daha önceki başarılı uygulamaları örnek aldıkları görülmektedir. Bu bağlamda devlet teşkilatının başı konumundaki vezirler ile ilgili araştırma yapılması durumunda üst düzey bürokratların biyografilerinin bu bağlamda gözden geçirilmesi ve bunların devletin işleyişine nasıl bir katkı sundukları incelenmelidir.

KAYNAKÇA

Abdülvehhâb, Hasan, *Târîhu'l-Mesâcidi'l-Eseriyye*, Kahire: 1946.

Alaslan, Hamdi, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.98, 4.

- Apak, Âdem, “Şeybe” *DİA*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, 47-48.
- Ayaz, F. Y. "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi". *İslam Araştırmaları Dergisi* (2012).
- Behrens, Doris -Abouseif, "Hâkim Camii", *TDV*, C. XV, İstanbul, 1997, 84-185.
- Ebû Şâme, *Zeylû'r-Ravzeteyn, hk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri*, Beyrut, 1974.
- Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbarî'l-Beşer*, thk. Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb, Yahyâ Seyyid Hüseyin, Muhammed Fahri el-Vasîf, Kahire (T.Y).
- Eisenberg, J., “Hâmân” *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul, 1978, 178.
- el-Münzirî, Abdülazîm b. Abdülkavî, *et-Tekmile li-Vefeyâtî'n-Nakale* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-IV, Beyrut 1401/1981.
- Ertaş, Kasım, "Fâtîmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rollerini", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 / 17 (Ağustos 2017): 63-84.
- Eyice, Semavî, “Amr b. Âs Camii”, *TDV*, C. III, İstanbul 1991: 81-82
- Goitein, Shelomo D., (1967–1988), *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California Press, 1988.
- Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferid Abdülazîz Cündi, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 990.
- Hañçabay, Halil İbrahim, “Nâsır- Lidînillah Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (Aralık 202): 391-429.
- <http://egyptian1.com/archives/1039>: 12 Haziran 2023.
- İbn Abdüzzahir, "El-Ravzatü'l-Behiyyetü'z-Zahire Fi Hittati'l-El-Ma'ziye, nşr, Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1996.
- İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-Enba' fî Tabakati'l-Etubba*, thk. Amir en-Neccar, Kahire: Dârü'l-meârif, Kahire 2001.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut Daru Sadr, 1977.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cize Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998.
- İbn Şeddâd, *el-A'lakü'l-hatîre fî Zikri Ümerâ fi ş-Şam ve'l-Cezire*, thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbare, Dımaşk 1991.
- İbn Tagribirdî, *Nücümü'z-Zâhire fî mülûku Mısır ve Kahire*, Kahire : Matbaatu Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1932.
- İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyüb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: Kahire : Matbaatu Câmiatu Fuad el-Evvel, 1953.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata ; racea Nuaym Zerzevir, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-a'yan*, thk. Canan Celil Muhammed Hemundi, Bağdad: ed-Dârü'l-Vataniyye, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Sıbt, *Mir'atü'z-Zamân*, thk. Muhammed Rıdvan Araksusi, Dımaşk 2013.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtüz-zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Kiftî, *İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1950.

- Kaya, Önder, “Bir Eyyübî Melikin Portresi: Melik Efdal Nureddin Ali b. Selahaddin Eyyübî”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2006.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu‘cemü Kabâ‘ili‘l-‘Arab*, Beyrut 1982.
- Keleş, Mahmut Recep, “Başarılı Bir Âlim Başarısız Bir Devlet Adamı” Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in El-Melikü'l-Efdal'in Siyasî Kariyerine Etkisi. *İslami Araştırmalar* 32, C.2 (2021): 427 – 454.
- Kraemer, Joel L., *Maimonides The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*, New York: Doubleday, 2008.
- Kuşcu, Ayşe Dudu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, Ankara: TTK, 2013.
- Kuzgun, Şaban, “Haman”, C. XV, *TDV*, İstanbul 1997, 436-437.
- Kütübî, İbn Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Darusadır, 1973.
- Leiser, Gary, “The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisün 495–647/1101–1249”, dissertation, University of Pennsylvania.
- Leiser, Gary and al-Khaledy, Noury *Questions and Answers for Physicians: A Medieval Arabic Study Manual* by ‘ Abd al- ‘ Azîz al-Sulamî, Leiden: Brill 2004.
- Leiser, Gary, “The Life and Times of the Ayyübid Vizier al-Şâhib Ibn Shukr,” *Der Islam*, (2020).
- Leiser, Gary, *Prostitution in the Eastern Mediterranean World: The Economics of Sex in the Late Antique and Medieval Middle East*, London 2017.
- Makdisi, George, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, İstanbul: Klasik Yayınevi, 2004.
- Makrizi, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid, London 2013.
- Makrizi, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebir*, thk. Muhammed Ya'lavi. Beyrut 1991.
- Makrizi, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire: 1957.
- Mekin, Georges b. Amid, *Ahbârü'l-Eyyübîyyin*, Kahire, 1991.
- Murray, David, *An Ayyübid Notable and His World: Ibn al- ‘ Adîm and Aleppo as Portrayed in His Biographical Dictionary of People Associated with the City*, Leiden: Brill 1994.
- Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-naqale* nşr. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Beyrut: 1981.
- Nuaymî, *ed-Dâris fî Tarihi'l-medaris*, thk. Cafer el-Haseni, Kahire: 1988.
- Nüveyrî, *Nihaytü'l-Ereb fî funûni'l-edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: 1975.
- Oflaz, A, "Eyyübîlerde Sultan Salâhaddîn Sonrası İktidar Mücadeleleri". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 4, 2015, 121 – 140.
- Oflaz, Abdülhalim, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyübîler*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Rabie, H., *The Financial System of Egypt (A. H. 564-741/A. D. 1169-1341)* London, 1972.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, i'tena Rıdvan Seyyid, Wiesbaden 1993.
- Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire: 1377/1957.
- Sem‘ânî, *el-Ensâb*, thk. Muhammed Avvame, Dimaşk: 1976.
- Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut :1418/1997.
- Şeşen, Ramazan, "Kādî El-Fâzıl", *TDV*, İstanbul 2001.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyübî ve Devri*, İstanbul: İsar, 2000.

- Tamir, Arif, *el-Hâkim Biemrillah, Halife, İmam ve Muslih*, Beyrut 1982.
- Tantavî, Ali, *Camiü'l-Emevî fi Dimaşk*, Matba'atü'l-Hükûme, Dimaşk, 1989.
- Turan, Abdülkadir, *Selahaddin Sonrası Eyyübîler*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Van Cleve, Thomas C., "The Fifth Crusade", *A History of the Crusades*, II, s.377-428, Madison, Milwaukee, London: The University of Wisconsin Press, 1969.
- Yafii, *Mir'atü'l-Cenân*, thk. Abdullah Muhammed el-Cüburi, Beyrut: 1984.
- Zehebî, *Kitâbü'l-İber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul, Beyrut: 1985.
- Zehebî, *Siyer-i Alâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed, Beyrut: 1985.
- Zerkeşî, *Ukûdü'l-cümân ala Vefeyati'l-a'yan*, thk. İbrahim Sâlih, Beyrut, Dârü'l-Minhac, 2021.